قەشقەرنىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى
زامان مائارىپ تارىخى

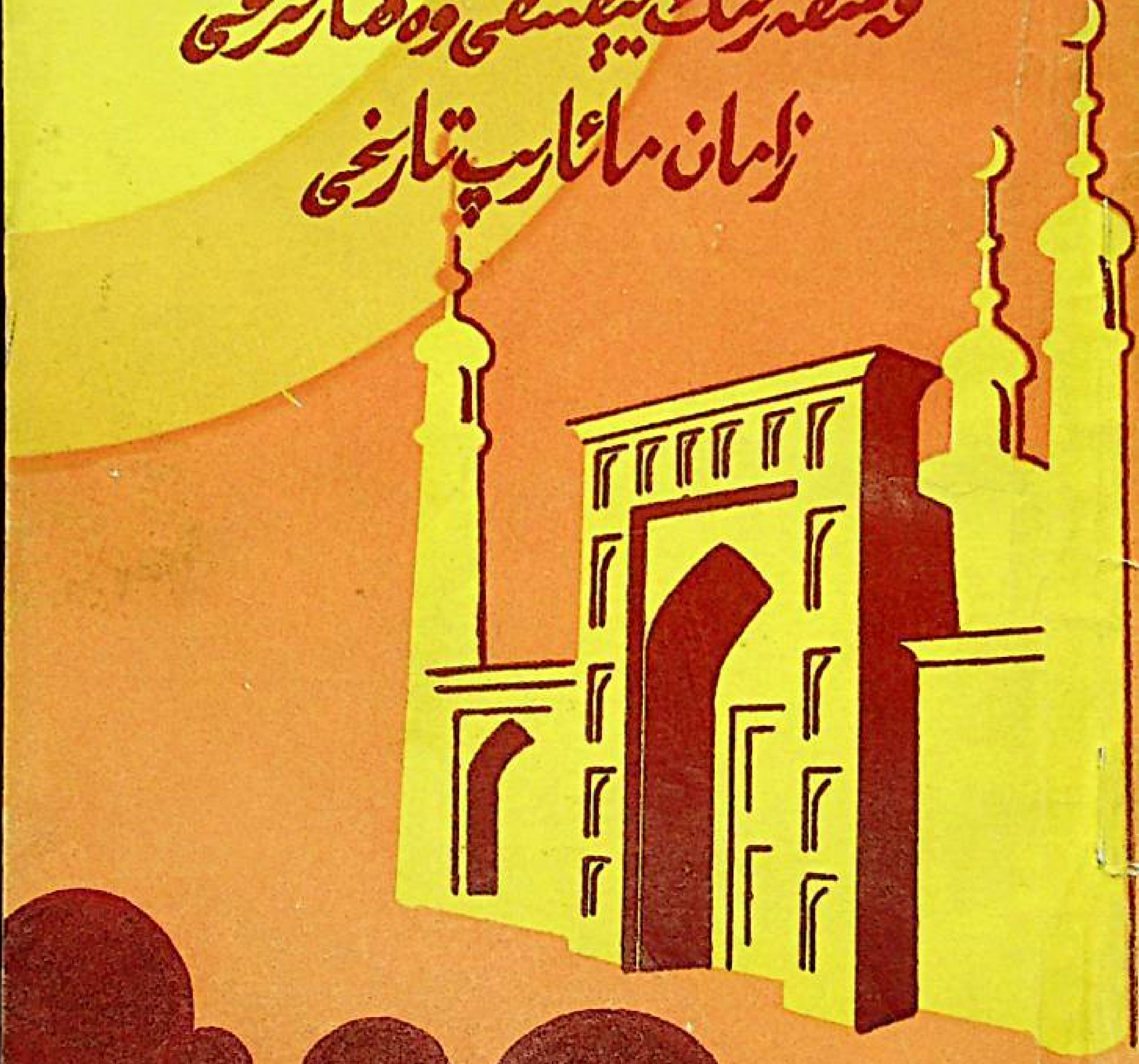

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

ئابدىرېھىم توختى

قەشقەرنىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان مائارىپ تارىخى

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابلىمىت ئوسمان

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

قەشقەرنىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان مائارىپ تارىخى

ئاپتورى: ئابدىرېھىم توختى

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابلىمىت ئوسمان

مەسئۇل كوررېكتورى: ئايشەم ئابدۇۋەلى

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلدى

شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقىتىدۇ

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

فورماتى: 1092 × 787 مم 1/32، باسما تاۋىقى: 2.375

1986 - يىل 3 - ئاي 1 - نەشرى

1986 - يىل 6 - ئاي 1 - بېسىلىشى

تىرازى: 1 — 6000

كىتاب نومۇرى: 7 — M 11264 باھاسى: 0.25 يۈەن

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە 1
قەشقەردىكى كونا مەكتەپلەر 5
قەشقەردە پەننى مەكتەپنىڭ ئېچىلىشى 15
ئاپرېل قوزغىلىڭىدىن كېيىنكى قەشقەر مائارىپى 37
شېڭ شىسەينىڭ قىياپىتى ئاشكارىلانغاندىن كېيىنكى قەشقەر مائارىپى 62
خاتىمە 67

[illegible]

[illegible] 1
[illegible] .... [illegible]
[illegible] .... [illegible]
[illegible]
[illegible] .... [illegible]
[illegible]
[illegible] .... [illegible]
[illegible] .... [illegible]

مۇقەددىمە

خىلى ئۇزاق تارىختىن بۇيان قەشقەر ئىلىمىزنىڭ غەرب بىلەن بولغان مەدەنىيەت ۋە سودا ئالماشتۇرۇشىدا مۇھىم قاتناش تۈگۈنى بولۇپ كەلگەن. بۇ خىل ئالاھىدە شارائىت قەشقەرنىڭ خىلى بۇرۇنلا مەدەنىيەت ۋە سودا جەھەتتە بىر قەدەر ئىلگىرىلىشىگە زېمىن ھازىرلاپ بەرگەن. مىلادىدىن 6 ئەسىر ئىلگىرى نىپالدا ساكيامونى تەرىپىدىن يارىتىلغان بۇددا دىنىمۇ — مۇشۇ جايلار ئارقىلىق ياۋروپا ۋە ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارالغان.

10 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا (932 - يىلى) قاراخانىلارنىڭ خانزادىلىرىدىن ساتۇق بۇغراخاننىڭ باشلامچىلىقى بىلەن قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى كۈچى ئىسلام دىنى ئاساسىدىكى قەشقەر مائارىپىنى شەكىللەندۈردى. خىلى ئىلگىرىدىن باشلاپ قوللىنىلىپ كەلگەن 22 ھەرپ ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئورنىغا 32 ھەرپ ئاساسىدىكى ئەرەب يېزىقىنى قوللىنىشقا باشلىدى. ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ ئىسلام دىنىغا كىرگەن كەنت، مەھەللەردە

مەسچىت بىنا قىلىنىپ، مەسچىتنىڭ يېنىدىلا مەكتەپ (مەدرىس) بىنا قىلىناتتى. بۇنىڭ بىلەن قەدىمقى ئۇيغۇر مەدەنىيەت، مائارىپى ئەرەب مەدەنىيەت، مائارىپىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ، شۇ زاماننىڭ ئىجتىمائىي هاياتىدا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇردى. قاراخانىلار دەۋرىدە ئىسلام دىنى دۆلەت دىنى بولۇپ قالدى. بۇ مەزگىلدە قەشقەر قايتىدىن مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلاندى. قەشقەر ئاتۇشتىكى «مەدرىسەئى ساجىيە» (بىلىم ساچار مەدرىسە)، قەشقەر دۆلەتباغدىكى «مەدرىسەئى هامىدىيە» ئاتاقلىق بىلىم يۇرتلىرىدىن بولۇپ، بۇ يەرگە خېلى ئۇزاق جايلاردىن هەتتا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدىن ئىلىم تەھسىل قىلغۇچىلار كېلىپ بىلىم ئالاتتى. «مەدرىسەئى ساجىيە» ۋە «مەدرىسەئى هامىدىيە» دەك ئالىي بىلىم يۇرتلىرى مەھمۇت قەشقەرى، يۈسۈپ خاس هاجىپتەك ئاتاقلىق ئالىم ۋە ئەدىپلەرنى، جامالىدىن قەشقەرىدەك مۇدەررىسلەرنى؛ ئىمامىدىن قەشقەرىدەك تىببىي ئالىملارنى يېتىشتۈرۈپ چىقتى. يۈسۈپ خاس هاجىپ 1069 - يىلى «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى، مەھمۇت قەشقەرى 1072 — 1074 - يىللىرى نادىر ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى، 13-ئەسىرلەردە ئەھمەد يۈكنەكى ئاتاقلىق دىداكتىك داستان «ئەتەبەتۇلھەقايىق» نى يېزىپ جاهان مەدەنىيىتىگە زور تۆھپىلەرنى قوشتى. مەھمۇت قەشقەرى ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى ۋاقىتلىرىدا قەشقەر ئوپالدىكى هەزرىتى موللام دەپ ئاتىلىپ كەلگەن مەدرىستە (هازىر هەزرىتى موللام

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئۆزى ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى) مۇ-
دەرىسلىك بىلەن ئۆتتى.
13 - ئەسىرلەردە ياشىغان ئىران مۇتەپەككۇرى ۋە
شائىرى شەيخ سەئىدى مەشھۇر ئەسىرى «گۇلىستان»
دا ئۆزىنىڭ قەشقەرگە كېلىپ، بۇ يەردىكى بىلىم يۇرتلى-
رىنىڭ بىنالىرىنى كۆرگەنلىكىنى، بىلىم يۇرتلىرىدىكى
ئىلىم تەلەپ قىلغۇچىلارنىڭ جاپاغا چىداپ بېرىلىپ ئى-
لىم تەھسىل قىلىۋاتقانلىقلىرىنى، قەشقەر خەلقىنىڭ ئىلىم-
لىك كىشىلەرگە چوڭقۇر ھۆرمەت بىلدۈرىدىغانلىقلىرىنى
بايان قىلغان.
10 - ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر جۇڭگو ساياھەتچى-
سى ۋاڭيەندى قەشقەردە ناھايىتى باي كۇتۇپخانىلارنىڭ
ۋە ئېگىز پەشتاق مۇنارلىق بىلىم يۇرتلىرىنىڭ بارلىقىنى
ئېيتقان. 1271 - يىلى شىنجاڭغا ساياھەتكە كەلگەن مار-
كوپولومۇ قەشقەردە ئالىي بىلىم يۇرتلىرىنىڭ بارلىقىنى
ئۆز ساياھەتنامىسىدە كۆرسەتكەن. 14-، 19 - ئەسىرلەردە
ياشىغان داڭلىق ئالىم، ئەدىپ، شائىرلاردىن — نەسرى-
دىن رافخوزى، لۇتپى، سەككاكى، ئاتايى، ئەلشىر ناۋا-
يى، خىرقىتى، ئابدۇرېھىم نىزارى، غەرىبىي قاتارلىقلار
قەشقەرنىڭ شۇ چاغدىكى مەدەنىيەت، مائارىپ ئوچاقلىرى-
دا تەربىيىلىنىپ يېتىشىپ چىققانلاردۇر.
19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 - ئەسىرنىڭ باش-
لىرىدا قەشقەر مائارىپىدا بىر قاتار يېڭىلىقلار مەيدانغا
كەلدى. ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا ئەرەب، پارس تىلىدىكى
كىتابلارنى ئۆلۈك يادلاش ئورنىغا ئۆز يېزىقىنى ئىشلىتىش،

ئاز ۋاقىت ئىچىدە كۆپ بىلىم ئېلىش تەشەببۇس قىلىنغان. ھەمدە ئىلمىي ھېساب، سەرپ نەھۋى (مورفولوگىيە، سىنتاكسىس)، جۇغراپىيە، تارىخ، ئىلمىي تەجۋىد (قۇرئاننى قائىدىلىك ئوقۇش)، تەئلىمۇس سىبيان (بالىلار تەربىيىسى)، ئاسايىھۇلئەتپال (بالىلارغا نەسىھەت)، نەسىھەتى ئامە» (ئاممىغا نەسىھەت) قاتارلىق دەرسلىك ئەسەرلەر يېزىلىپ، ئاممىنىڭ ئىلىم مەرىپەتتىن بەھرىمەن بولۇشىغا ئوڭايلىق يارىتىلغان. ھازىرقى زامان مائارىپىدا دۇنيا مىقياسىدا قوللىنىلىۋاتقان سۆھبەت ئۇسۇلى (سوئال - جاۋاب ئۇسۇلى) مۇ ئاشۇ چاغلاردىلا قەشقەر مائارىپىدا قوللىنىلىشقا باشلىغان. بۇ ئۇسۇلنىڭ شۇ چاغلاردىكى تەلىم - تەربىيە سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتە رولى چوڭ بولغان ئىدى.

قەشقەردىكى كونا مەكتەپلەر

قەشقەر ئەھلى ئەزەلدىن يېڭىلىققا تەلپۈنۈش، بىلىمگە بېرىلىش، بىلىم ئەھلىنى دوست تۇتۇش ۋە ياخشى كۆرۈشتەك ئېسىل ئەنئەنىگە ئىگە. ئۇلار خېلى بۇرۇنلا ئۆز پەرزەنتلىرىنى ئوقۇتۇپ بىلىملىك قىلىش ئۈچۈن ئۆز پۇلى، مال - مۈلۈكلىرىنى سەرپ قىلىپ شەھەر ۋە يېزىلاردا مەكتەپلەرنى بىنا قىلغان. 1930 - يىللىرىدىن ئىلگىرىكى قەشقەر شەھىرىدە 120 مەھەللە بولۇپ، شەھەر بويىچە 70—80 دەك مەكتەپ بار ئىدى. بۇ مەكتەپلەر مەھەللە خەلقلىرى تەرىپىدىن سېلىنىپ تەسىس قىلىنغان. مەكتەپ ئورۇنلىرى بىر قىسىم مەرىپەتپەرۋەر پۇلدار كىشىلەر تەرىپىدىن ۋەخپە ئورنىدا بېرىلگەن يەرلەر ئىدى. يېزىلاردا بولسا، يېزا (كەنت) لەرنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ 6 — 7 كىچە مەكتەپ بار ئىدى.

كونا مەكتەپ خەلپەت (مۇئەللىم) لىرىنىڭ تۇراقلىق مۇقىم ئىش ھەققى يوق ئىدى. ئۇلار ئاساسەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرى تەرىپىدىن تەقدىم قىلىنغان نەرسىلەر بىلەن تەمىنلىنەتتى. مەسىلەن، ئوقۇتقۇچىنىڭ ئوقۇتۇش ھەققى

ئۈچۈن ھەر بىر ئوقۇغۇچى ھەپتىنىڭ پەيشەنبە كۈنى ئاتا-ئانىسىدىن بىر داچەندىن 10 داچەنگىچە پۇل ئېلىپ كېلىپ خەلپىتىگە تاپشۇراتتى. بۇ «پەيشەنبىلىك» دەپ ئاتىلاتتى.

ئوقۇش يېشىغا يەتكەن بالىلار يېڭىدىن ئوقۇشقا كەلگەندە ئوقۇتقۇچىغا پۇل ياكى نەرسە — كېرەك تەقدىم قىلاتتى.

بىر دەرسلىكنى ئوقۇپ تاماملىغاندىن كېيىن ئىككىنچى دەرسلىكنى باشلىغان چاغدا ئوقۇغۇچىلار بىلىم دەرىجىسىگە قاراپ بىر تەڭگىدىن بىر سەرگىچە پۇل ياكى بىرەر كىيىملىكتىن رەخت تەقدىم قىلاتتى. ھېيت-بايرام كۈنلىرى بولسا، ئوقۇغۇچىلار ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ھېيت-بايراملىرىنى مۇبارەكلەپ نەرسە سۇناتتى. نورۇز بايرىمى كېلىشتىن ئاۋۋال مۇئەللىم تەرىپىدىن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇش ئەھۋالىدىن ئاتا-ئانىلىرىنى ۋاقىپلاندۇرۇش، ئۇلارنىڭ نورۇز بايرىمىنى تەبرىكلەش ھەمدە ئۇلارنى ئىلىم-مەرىپەتكە رىغبەتلەندۈرۈش ئۈچۈن بىر-ئىككى كۇپلېت شېئىر يېزىلغان قەغەز — نورۇزلۇق باغاقچە تەييارلىنىپ ھەربىر ئوقۇغۇچىنىڭ ئائىلىسىگە ئەۋەتىلەتتى، ئوقۇغۇچىلار ئوقۇتقۇچىنىڭ باھار بايرىمىنى تەبرىكلەپ پۇل ۋە باشقا نەرسىلەرنى تەقدىم قىلاتتى، بۇيەردە نورۇزلۇق باغاقچىسىگە يېزىلغان مۇنداق بىر كۇپلېت شېئىرنى مىسال كەلتۈرىمىز:

كەلدى نورۇز-يىل بېشى، كەتتى كۆڭۈلنىڭ چىركىنى،
نورۇز دىبان كېلۇرلار خوتۇنلارنىڭ تۆركىنى.

كۆللەر قىسىپ قىز - ئوغۇل ئەگرى قويار بۆركىنى.
مەجلىس قىلىپ ئويناشۇر ئاچۇر كۆڭۈل مۈلكىنى.
قايغۇ - مېھنەتلەر كېتىپ ئويناشۇر كۈندۈر بوكۇن.

مىللىي ئەنئەنە بويىچە بالا 4 ياش، 4 ئاي، 4 كۈنلۈك بولغاندا مەكتەپكە بېرىلەتتى. مەكتەپلەرگە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشتا ياش ۋە جىنسىي چەكلىمىلەر بولمايتتى. $4\frac{1}{2}$ ياشتىن 15 — 16 ياشقىچە ئوغۇل بالىلار ۋە $4\frac{1}{2}$ ياشتىن 10 ياشقىچە بولغان قىزبالىلار قوبۇل قىلىنىپ بىر سىنىپتا ئوقۇيتتى. قىش كۈنلىرى سىنىپقا قېلىن پاخال سېلىنىپ، ئوقۇغۇچىلار پاخال ئۈستىدە يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ دەرس يادلايتتى. سىنىپنىڭ ھەممە ئىشلىرى مۇئەللىم تەرىپىدىن ئىدارە قىلىناتتى. ئوقۇغۇچىسى كۆپرەك بولغان سىنىپلاردا سەۋىيىسى باشقىلاردىن ئۈستۈنرەك، يېشى ھەم باشقىلاردىن چوڭراق بىر ئوقۇغۇچى خەلپەتنىڭ بەلگىلىشى بىلەن ئو-قۇغۇچىلارنى باشقۇرۇش ۋە ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا ياردەـمىلىشەتتى. بۇ «ياردەمچى ساھىپ» دەپ ئاتىلاتتى. ھەر كۈنى ئەتىگەندىن كەچكىچە سىنىپتا ئولتۇرۇپ دەرس تەكرارلىناتتى. مۇئەللىم رۇخسەت قىلغاندىلا ئائىلىسىگە قاي-تىش مۇمكىن ئىدى. ئەگەر بىرەر ئوقۇغۇچى زۆرۈرىيەت ئۈچۈن سىرتقا چىقماقچى بولسا، خەلپەتتىن سورىشى يا-كى ئوقۇغۇچىلار ئاڭلىغۇدەك ئاۋازدا «ئەدەپ» دېگەن سۆزنى ئېيتىش ئارقىلىق سىرتقا چىقىشقا بولاتتى. سى-نىپتا ھەر دائىم خەلپەت تەرىپىدىن تەييارلانغان بىر ك-

چىك تاختا ئىسقىلىق تۇراتتى. سىرتقا چىققان ئوقۇغۇچى
بۇ تاختىنى ئېلىپ چىقىپ كېتىپ، كىرگەندە يەنە جايىغا
ئېسىپ قوياتتى. ھازىرقىدەك ھەر بىر سائەت ئارىلىقىدا
كوللېكتىپ دەم ئالىدىغان ئىشلار ئۇ چاغلاردا بولمايتتى.

مەكتەپكە يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچى دەس-
لەپكى ۋاقىتلاردا بىر قانچە ساۋاقنى ئېغىزچە يادا بىلىشى
كېرەك ئىدى. بىر مەزگىلدىن كېيىن ئەرەبچە 32 ھەرپ-
نى ئوقۇتۇش باشلىناتتى. ھەرپ تونۇتۇش باشلانغاندا،
ئۇزۇنلۇقى 30 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 15 سانتىمېتىرلىق
سىلىق ياغاچ تاختىغا ھەرپلەر بىر- بىردىن يېزىپ بېرىلەت-
تى. 32 ھەرپ تونۇتۇلۇپ بولۇنغاندىن كېيىن، قوموچ
قەلەم بىلەن تاختىغا قۇرئاننىڭ كىچىك سۈرىلىرىدىن
بىرسى يېزىپ قويۇلاتتى. مانا شۇ يوسۇندا ئوقۇش داۋام-
لىشىپ، ئوقۇغۇچىلار بىر نەچچە سۈرىنى ھەجىلەپ ئوقۇش-
نى ئۆگىنىۋالاتتى.

ھەجىلەپ ئوقۇش بىر يەرگە بارغاندا ھەپتىيەك
(قۇرئاننىڭ يەتتىدىن بىر قىسمى) ئوقۇتۇلاتتى. بۇ باس-
قۇچتا ئوقۇغۇچىلار قۇرئاننىڭ بىر قىسىم ئايەتلىرىنى ھەجى-
لىمەستىن راۋان ئوقۇيالايدىغان قابىلىيەتنى ئىگەللەيتتى.
شۇنىڭدىن كېيىن قۇرئانغا ئۆتەتتى. بۇ چاغدا ئوقۇغۇچى-
لارغا ئاساسىي تەلەپ قويۇلاتتى: بىرسى، قۇرئاندىكى
ئايەتلەرنى تونۇپ بىلىش، يەنە بىرسى، قىرائەت (قۇر-
ئاندىكى ھەرپ ۋە سۆزلەرنى ئۆز مەخرەجلىرى بويىچە
قائىدىلىك ئوقۇش) قىلىشنى ئىگەللەش. بۇ تەلەپلەر ئورۇن-
لانغاندىن كېيىن قۇرئاننى ئاخىرلاشتۇرغان ھېسابلىنىپ،

سوپى ئاللايار، نامەھەق، پەندنامە ۋە ناۋايى، خوجا ھاپىز شېئىرلىرىدىن تاللىنىپ تۈزۈلگەن كىتابچىلارنى ئوقۇتۇش باشلىناتتى. بۇ كىتابلارنى ئوقۇتۇش بىرىنچىدىن، شۇ كىتابلاردىكى ئەقىدىلەرنى ئوقۇغۇچىلارغا ئۆزلەشتۈرۈش بولسا، ئىككىنچىدىن، ئاستى- ئۈستىگە بەلگە قويۇلمىغان (ئەرەبچە بولمىغان) چاغاتايچە، فارسچە سۆزلەرنى ئو- قۇيالايدىغان قابىلىيەتكە ئىگە قىلىش ئىدى. بۇ مەكتەپ لەردە خەت يېزىش ئۆگىتىدىغان قارا دوسكىلار بولمايتتى. خەت يېزىشنى ئۆگىنىشمۇ مۇھىم دەپ قارالمايتتى. ئايرىم ئوقۇغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن باسما كىتاب- لاردىكى خەتلەرنى تەقلىد قىلىپ ئۆگىنىۋالاتتى. شۇڭا، ئۇ چاغلاردا كۆپلىگەن ئوقۇغۇچىلار كىتابنى ئوقۇيالىسىمۇ، خەت يېزىشنى بىلمەستىن مەكتەپ پۈتتۈرەتتى. ئۇ خىل مەكتەپلەرنىڭ مۇئەييەن ئوقۇش مۇددىتى بولمىغانلىقتىن، ئوقۇشنى خالىمىغانلار خالىغان چاغدا مەكتەپتىن چىقىپ كېتىۋېرەتتى. ئاز بىر قىسىملىرى (بۇ، ئەلۋەتتە، ئىقتىسات- لىق كىشىلەرنىڭ بالىلىرى ئىدى) ئوقۇشنى داۋاملاشتۇ- رۇش ئۈچۈن مەدرىسىلەرگە كىرەتتى. ئەينى ۋاقىتتىكى مەدرىسلەر ھازىرقى ئوتتۇرا مەكتەپ، بەزىلىرى ئالىي مەكتەپ ئورنىدا بولۇپ، ئوقۇغۇچىلار «تالىپ»، ئوقۇتقۇ- چىلار «مۇدەررىس» دېيىلەتتى.

ئوقۇتۇلىدىغان دەرسلەر پۈتۈنلەي ئەرەبچە، فارسچە تىلدىكى دىنى ئەدەبىيات بولۇپ، مەدرىسلەرنىڭمۇ مۇئەييەن مۇددىتى بولمايتتى، 20 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت جەريا-

نىدا ئوقۇپ خەتمە (ئىمتىھان) دىن ئۆتكەندىن كېيىن، داموللىلىق ئۇنۋان بېرىلەتتى.

قەشقەر بۇرۇندىن تارتىپلا ئوتتۇرا ۋە ئالىي بىلىم يۇرتلىرى بىلەن. بىر مەشھۇر جاي ھېسابلىناتتى. شەھەردە كېيىنكى چاغلاردا ھېيتكا مەدرىسى (ھېيتكا جامە ئىچىدە)، كەنجازا مەدرىسى (ھازىرقى ئۆستەڭبويى پەيچۇسو ئور- نىدا)، ئەراخان تۆرەم مەدرىسى (ئۆستەڭبويى باشقۇ- رۇش كومىتېتى ئورنىدا)، ۋاڭلىق مەدرىسى (ھازىرقى ئوردا ئىشىكى مەكتەپ)، خانلىق مەدرىسى (ھازىرقى ئوردا ئىشىكى سىياسىي مەكتەپ ئورنىدا)، توقام مەدرىسى (كونا ئوردا يولىدا)، ساچ مەدرىسى (چاسا خوجىلار كوچىسى ئالدىدا)، ساقى مەدرىسى (چاسا ساقى يولىدا)، لاي پەشتاق مەدرىسى (بەشئېرىق مەھەللىسىدە)، كەس- كەن يار مەدرىسى (كەسكەن ياردا)، تاجى ھېكىم بەگ مەدرىسى (ھازىرقى قوناق بازىرى 2- باشلانغۇچ مەك- تەپ ئورنىدا)، دوغا بەگ مەدرىسى (ھازىرقى ۋالىي مەھكىمە مىللىي ئائىلە قورۇسى ئورنىدا)، چاسا مەدرىسى (چاسا گۆڭشى يېنىدا)، شاپولات بەگ مەدرىسى (ھا- زىرقى باققال بازىرىنىڭ ئورنىدا) دىن ئىبارەت 17 جايدا مەدرىس بار بولۇپ، ئوقۇيدىغان تالىپلار شەھەر ئىچىدىن، شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلاردىن، ناھىيىلەردىن ھەتتا تۇرپان، خوتەن قاتارلىق ۋىلايەتلەردىن كېلەتتى. بولۇپمۇ 800 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە خانلىق مەد- رىسى بىلەن قازانچە مەدرىسى ئۇنىۋېرسال مەدرىسلەر- دىن بولۇپ، مۇدەررىسلەرنىڭ قابىلىيىتى ۋە بىلىمى، تا-

لىپلارنىڭ تاللانغانلىقى، ئوقۇتۇش ئىشلىرىنىڭ قىش - ياز ئۈزچىل داۋام قىلىشى ۋە ئۈنۈمدارلىقى بىلەن باشقا مەدرىسلەردىن پەرقلىنەتتى. خانلىق مەدرىسىدىكى تالىپ-لارنىڭ سانى 300 دىن ئارتۇق ئىدى.

قەشقەر شەھىرىدىكى مەدرىسلەردىن تاشقىرى قاغى-لىق، يەكەن، پەيزىۋات، يېڭىسار قاتارلىق ناھىيىلەردە، شەھەرگە يېقىن رايونلاردىن دۆلەتباغ، ئاستىن ئاتۇش، ئوپال، توققۇزاق، ئاۋات، تازغۇن، ياپچان، سەمەن، ئاپ-پاق خوجا قاتارلىق جايلاردىمۇ مەدرىسلەر بار ئىدى. ۋىلايەت بويىچە 145 مەدرىس بولۇپ، ھەر جاينىڭ ئۆزىدىكى تالىپلار بىلىم تەھسىل قىلاتتى. شەھەردىكى كۆپلىگەن مەدرىسلەرنىڭ تالىپلىرى مەدرىسلەردە قونۇپ ئوقۇيتتى. تاماقنى ئۆزلىرى ئېتىپ يەيتتى، مۇدەررىسلەرنىڭ ئىش ھەققى خېلى ئۈستۈن بولۇپ، مەدرىس ۋەخپى-لىرىدىن جۇغلانغان كىرىمدىن بېرىلەتتى. قەشقەردىكى 15 مەدرىسنىڭ ۋەخپە كىرىمى 130 مىڭ چارەك ئاش بولۇپ، مۇدەررىسلەرگە ئىش ھەققى بېرىلگەندىن تاشقىرى تالىپلارغىمۇ بىلىم دەرىجىسىگە قاراپ ئاش تەقسىم قىلى-ناتتى.

مەدرىسلەردە ھەر بىر مۇدەررىس ئۈچۈن تەييار-لانغان بىر دەرسخانا بولۇپ، مۇدەررىس شۇ دەرسخا-نىدا تالىپلارنىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ ئولتۇراتتى. ئوخشاش سەۋىيىدىكى تالىپلار گۇرۇپپا - گۇرۇپپا بولۇپ، نۆۋەت بىلەن مۇدەررىسنىڭ ئالدىغا كىرىپ ھالقا شەكلىدە دائى-رە بولۇپ يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ دەرس ئاڭلايتتى. گۇرۇپ-

پىدىكى تالىپلار سانى 5 تىن يىگىرمە - ئوتتۇزغىچە ھەت-
تا بەزى گۇرۇپپىدىكى تالىپلار سانى 70 كە يېتەتتى. بەزى
ھاللاردا مۇدەررىس بىلەن تالىپلار ئوتتۇرىسىدا قىزغىن
ئىلمىي مۇنازىرىلەر باشلىنىپ كېتەتتى.

كونا مەكتەپلەردىكى ئوقۇتۇش ئۇسۇلى كىتاب ئو-
قۇتۇشتىنلا ئىبارەت بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ياش ئالاھىدى-
لىكى ۋە بىلىم ئاساسىي بىلەن ھېسابلاشماستىن ئەتىدىن -
كەچكىچە تەكرارلاش ۋە يادلاشتىن ئىبارەت ئىدى. ھەر
بىر ئوقۇغۇچىنىڭ ئوقۇيدىغان دەرسلىكى بىر - بىرىگە
ئوخشىمايدىغان بولۇپ، شۇ كىتابنى تاماملىغاندىن كې-
يىن باشقا كىتابقا كۆچەتتى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرسى ئوخ-
شاش بولمىغانلىقتىن ھەر بىر ئوقۇغۇچى يالغۇز بىر -
بىرلەپ خەلپەتنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئالدىنقى كۈندىكى
دەرسنى تەكرارلاپ ئوقۇپ بېرەتتى. ئەگەر تولۇق ئۆز-
لەشتۈرۈلگەن بولسا، خەلپەت يېڭى دەرس بېرەتتى.
ئۆزلەشتۈرەلمىگەن بولسا، لايىق جازا يەنى تەنقىد ياكى
تەن جازاسى بېرىلگەندىن كېيىن پۇختا تەكرارلاش تاپ-
شۇرۇلۇپ، خەلپەت قايتا ئۆگىتەتتى.

ئاشۇ دەرس تولۇق ئۆزلىشىپ بولغاندىن كېيىن يې-
ڭى دەرسكە كۆچەتتى. ئۇ چاغدا ئوقۇلىدىغان دەرسلەر
ئۆز ئانا تىلىدا بولمىغاچقا ئوقۇغۇچىلار دەرسنىڭ مەزمۇ-
نىنى چۈشەنمەي يادلاش بىلەن ۋاقىت ئۆتكۈزەتتى. ئۇ-
لار ئارزۇ ۋە ئىھتىقات يۈزىسىدىنلا، مەزمۇننى چۈشەنمى-
مۇ بېرىلىپ ئۆگىنىشكە مەجبۇر قىلىناتتى. بۇنداق مەنى-
سىنى چۈشەنمەي ئوقۇش ئۆلۈك يادلاش، ئۇزۇن ۋاقىت

سەرپ قىلىپ بىلىم ئىگەللىيەلمەسلىكتەك ئەھۋاللار خېلى ئۇ-
زاق ۋاقىت داۋام قىلدى. ئەمما جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى
بۇ خىل ئۈنۈمسىز ئۇسۇللارنى بىكار قىلىپ، ئوقۇتۇش
مەزمۇنى ۋە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى ئىسلاھ قىلىش تەلىپىنى
قويدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئابدۇ قادىر بىننى ئابدۇل ۋارىس
قەشقەرى قاتارلىق مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەر ئوتتۇرىغا چىقىپ،
ئۆز ئانا تىلىمىزدا «ئە قا ئىد زۆرۈرىيە»، «ئىبادەت ئىس-
لامىيە»، « ئىلمىي ھېساب»، جۇغراپىيە قاتارلىق دەرس-
لىكلەرنى تۈزۈپ، نەشر قىلىپ، كەڭ ئاممىنى زۆرۈر بول-
غان بىلىملەرگە ئىگە قىلىپ، خەلقنى جاھالەت ۋە نادان-
لىقتىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن بىر قاتار خىزمەتلەرنى ئىش-
لىدى.

1922 - يىللىرى ئابدۇقادىر داموللامنىڭ شاگىر-
تى مەھەممەدخان قەشقەر ياۋاغدا مويدىن ھاجىمنىڭ تە-
شەببۇسى بىلەن بىر مەكتەپ ئېچىپ، بالدۇرقىغا ئوخشى-
مىغان يېڭىچە بىر ئۇسۇل بىلەن ئوقۇتۇش ئېلىپ باردى.
ئانا تىلى، ئىملا - ئىنشا، ھېساب، ئەرەبچە ئۆگىنىش
دەرسلىكى (شىمفاھىيە) قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلدى. ئىمتىھان
ئېلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، يىللىق ئېمتىھان
يۈرت كاتتىلىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن شەھەر ئەترا-
پىدىكى گۈزەل مەنزىرىلىك باغلاردا زور تەنتەنە بىلەن
ئېلىپ بېرىلىدىغان بولدى. شۇڭا، بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇ-
تۇش ئۈنۈمى ناھايىتى زور بولۇپ، ئوقۇغۇچىلىرى 100
دىن ئېشىپ كەتتى. بۇ مەكتەپتە كۆپرەك بايلارنىڭ بال-
لىرى ئوقۇيتتى. بەزىبىر زىددىيەتلەر تۈپەيلىدىن ئۇ مەك-

تەپ يېپىلىپ قالدى، ئوقۇتقۇچىسى مەھەممەدخان ئاتۇش تېجەنگە بېرىپ، ئۇ يەردىكى ئەھمەد ھاجى دېگەن كىشىنىڭ ياردىمى بىلەن مەكتەپ ئاچتى. ئۇنىڭدا ئوقۇيدىغانلارنىڭ سانى كۈندىن - كۈنگە كۆپىيىپ 90 غا يەتتى. بۇ مەكتەپكە قەشقەر شەھىرىدىنمۇ بىر قانچە ھاللىق كىشىلەر بالىلىرىنى ئەۋەتىپ ئوقۇتتى.

ئوقۇتقۇچىنىڭ ئايلىق مائاشىنى ئوقۇغۇچىلار تۆلەيتتى يەنى ئوقۇغۇچىلار ئائىلىسىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ ھەر ئايدا بىر سەردىن، بەزىلىرى 3 مىسقالغىچە پۇل تۆلەيتى. ناھايىتى ئاز ساندىكى بىرنەچچە ئوقۇغۇچىلارلا مەججانەن (ھەقسىز) تەلىم ئالاتتى. تېجەندىكى بۇ مەكتەپ مەلۇم ۋاقىت داۋام قىلغاندىن كېيىن، ئوقۇتقۇچىسى غۇلجىغا كېتىپ قېلىپ، يېڭىچە بىلىم بېرىش ئىشى يەنە بالدۇرقى كونا ئىزغا چۈشۈپ قالدى.

قەشقەردە پەننىي مەكتەپنىڭ ئېچىلىشى

بىزنىڭ دېمەكچى بولغان پەننىي مەكتەپىمىز سىنىپنى ئاساس قىلىپ ئوقۇتۇشنى يولغا قويىدىغان، يەنى ئوقۇغۇچىلارنىڭ يېشى، سەۋىيىسىگە قاراپ سىنىپلار بويىچە دەرس ئۆتۈشنى يولغا قويىدىغان مەكتەپلەردۇر. بۇ ئاشۇ مەزگىلدىكى پەننىي مەكتەپلەرنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى ئىدى. بۇ خىل پەننىي مەكتەپلەردىكى ھەر قايسى سىنىپنىڭ ئوقۇغۇچى سانى، ئوقۇتقۇچىسى، دەرسخانىسى مۇقىم بولۇپ، ئوقۇتۇش مەشغۇلىيەت جەدۋىلىگە قاراپ ئېلىپ بېرىلىدۇ. سىنىپنىڭ پائالىيەتلىرى ئوقۇتقۇچىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

سىنىپنى ئاساس قىلىپ ئوقۇتۇش تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا شەكىللەنگەن.

قەدىمكى زاماندىكى ھەر قايسى ئەللەرنىڭ مەكتەپلىرىدە ئايرىم (يەككە) ئوقۇتۇش شەكلى ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلغان. بىر توپ ئوقۇغۇچىلار بىر يەرگە توپلىشىپ ئولتۇرغان بولسىمۇ، ئوقۇتقۇچى ھەر بىر ئايرىم ئوقۇغۇچىغا ئايرىم دەرس بېرەتتى، ئۆگىنىش مەزمۇنى ۋە ئۆ-

گىنىش سۈرئىتىنىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈلۈشى تەلەپ قىلىنـ-
ـمايتتى، دەرس باشلاش، ئوقۇش پۈتتۈرۈش ۋاقتى مۇ-
قىم بەلگىلەنمەيتتى. بۇ خىل شەكىل بىلەن ئوقۇتۇشنىڭ
سۈرئىتى ئاستا، تەلىم - تەربىيە ئۈنۈمى ناھايىتى تۆ-
ۋەن ئىدى.

ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە سودا - سا-
نائەتنىڭ تەرەققى قىلىشى، پەن - تېخنىكىنىڭ ئالغا بې-
سىشى، ئوقۇتۇلىدىغان دەرسلەرنىڭ خىللىرى ۋە مەزمۇنـ-
ـنى بېيىتىش، ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانىنى كۆپەيتىش، ئوقۇ-
تۇش سۈرئىتىنى تېزلىتىشنى تەلەپ قىلدى. يەككە ئوقۇ-
تۇش شەكلى بۇ تەلەپنى قاندۇرالمىدى. ئۇ يېڭى ئەھـ-
ۋاللارغا ئويغۇن كەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. شۇنىڭ ئۈ-
چۈن 16 - ، 17 ئەسىرلەرگە كەلگەندە ياۋروپادىكى
ھەر قايسى مەملىكەتلەردە ئىلگىرى - ئاخىر سىنىپلار بويىـ-
چە دەرس ئۆتۈشتىن ئىبارەت شەكىل مەيدانغا كەلدى.
بىزنىڭ سىنىپتا ئوقۇتۇش دېگىنىمىز مانا مۇشۇ.

17 - ئەسىردە چېخ پېداگوگى كامىنىسكى بۇ
خىل ئوقۇتۇش شەكلىنى سىستېمىلىق تەتقىق قىلدى.
ئەجداتلارنىڭ تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەش ئاساسىدا ئۇ،
«ئۇلۇغ دىداكتىكا» دېگەن ئەسەرنى يېزىپ، سىنىپنى
ئاساس قىلىپ ئوقۇتۇشنى نەزىرىيە جەھەتتىن ئاساسلاپ
بەردى. سىنىپتا ئوقۇتۇشنىڭ يەككە ئوقۇتۇشقا قارىغاندا
زور ئەۋزەللىككە ئىگە ئىكەنلىكى كۆرۈلگەنلىكتىن، ئۇ پەيـ-
دىن - پەي مۇكەممەللىشىپ باردى. شۇنداق قىلىپ ياۋروپادا
سىنىپتا ئوقۇتۇش 16 - ئەسىردىن باشلاپ قوللىنىلىشقا

باشلىدى. رۇسىيەدە 18 - ئەسىردە پېيوتىر دەۋرىدە مەك-
تەپتە بىلىم ئېلىش ۋە رەقەم مەكتەپلىرى ئېچىلغان ئىدى.
مەملىكىتىمىز جوڭگودىمۇ بۇرۇن يەككە ئوقۇتۇش
شەكلى قوللىنىلغانىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى
مەزگىللىرىدىن باشلاپ زامانىۋى مەكتەپ قۇرۇلۇشقا باش-
لىندى. 1862 - يىلى قۇرۇلغان «بېيجىڭ مەدەنىيەت
سارىيى» جوڭگودا ئەڭ بالدۇر ھۆكۈمەت باشقۇرغان يې-
ڭى مەكتەپتۇر. 1886 - يىلى فۇجۇدا قۇرۇلغان كېمىساز-
لىق مەكتىپى، ئەجنەبىي پەرەسلەر تەسىس قىلغان شاڭ-
خەي جاڭنەن كېمە ياساش ئىدارىسى قارمىقىدىكى مېخا-
نىزىم مەكتىپى، ئەجنەبىي پەرەسلەر ئاچقان تيەنجىن
ماتروسلار مەكتىپى جوڭگودىكى ئەڭ بالدۇرقى سانائەت،
مېخانىكا ۋە ھەربىي تېخنىكوم مەكتەپلىرى ئىدى.
1895 - يىلى ئېچىلغان تيەنجىن غەربشۇناسلىق
مەكتىپى (1903 - يىلى شىمالىي مەكتەپ دەپ ئۆزگەر-
تىلگەن) جوڭگودىكى ئەڭ بالدۇرقى دۆلەت باشقۇرغان
ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپ، 1897 - يىلى ئېچىلغان
نەنياڭ «ئاممىۋى مەرىپەتخانىسى» جوڭگودا ئەڭ بالدۇر
دۆلەت باشقۇرغان باشلانغۇچ مەكتەپ؛ 1897 - يىلى
قۇرۇلغان شاڭخەي نەنياڭ ئاممىۋى مەرىپەتخانا ئوقۇت-
قۇچى يېتىشتۈرۈش مەكتىپى» جوڭگودا ئەڭ بالدۇرقى
دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى، 1903 - يىلى كۈزدە ئېچىلغان
ۋۇچاڭدىكى «خۇبېي باللار باغچىسى» جوڭگودىكى ئەڭ
بالدۇرقى باللار باغچىسى ھېسابلىناتتى①.

① جوڭگو خەلق ئۇنىۋېرسىتېتى گېزىت - ژورنال بۆلۈمىدىن چىقىرىلغان
«پېداگوگىكا» ژورنىلى 48 - بەت.

مەملىكىتىمىزنىڭ ئەڭ غەربىگە ئورۇنلاشقان قەشقەردە 1880 - يىللاردىن باشلاپ ئايرىم جايلاردا سىنىپتا ئوقۇتۇش باشلانغانىدى. يەككە ئوقۇتۇشقا قارىغاندا سىنىپتا ئوقۇتۇشنىڭ كۆپ ئارتۇقچىلىقلىرى بار: ئۇ ئايرىم ئوقۇتۇشنى كوللېكتىپ ئوقۇتۇشقا ئۆزگەرتىپ، ئوقۇتۇش مەزمۇنى، دەرس مەشغۇلاتى، ئوقۇش يىل مۇددىتى قاتارلىق جەھەتلەردە قاتتىق تۈزۈم ئورنىتىپ ئوقۇشنى تېخىمۇ تەشكىللىك، پىلانلىق پائالىيەتكە ئايلاندۇردۇ. بىر ۋاقىتتا بىر ئوقۇتقۇچى 50—60 ئوقۇغۇچىغا، ئوخشاش مەزمۇندا، پىلانلىق، سىستېمىلىق دەرس ئۆتەلەيدۇ. ئۆگىنىشتە ئوقۇغۇچىلار ئۆزئارا ياردەم بېرىش، بىر - بىرىدىن ئۆگىنىش، ئۈلگە ئېلىش، بىر - بىرىدىن ئىلھاملىنىشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلۇپ، ئۆگىنىش قىزغىنلىقى يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ. ھەرقايسى پەنلەر ئەقلىگە مۇۋاپىق ماسلاشتۇرۇلغانلىقتىن، ھەر بىر دەرسكە ئاجرىتىلغان ۋاقىت جەدۋەل بويىچە كۆرسىتىلىدۇ. دەرس ئارىلىقىدا ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئارام ئېلىشقا ۋاقىت چىقىرىلغانلىقى، ئۇلارنىڭ سالامەتلىكى ئۈچۈن پايدىلىقتۇر. دېمەك، سىنىپنى ئاساس قىلىپ ئوقۇتۇش شەكلىنىڭ مەيدانغا كېلىشى مائارىپ تەرەققىيات تارىخىدىكى زور ئىلگىرىلەشتۇر.

19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىلىرىدا ياۋروپادىكى جاھانگىرلار مۇستەملىكە تالىشىپ، ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى تاجاۋۇزچىلىقنى كېڭەيتمەكتە ئىدى. جۇڭگو يېرىم فېئوداللىق، يېرىم مۇستەملىكە

ھالەتتە بولۇپ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش بىخ ھا-
لىتىدە تۇراتتى. شىنجاڭدا بولسا بىر قەدەر تۇراقلىق ۋە-
زىيەت بەرپا قىلىنىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ
يۈكسىلىشىگە ئەگىشىپ يىپەكچىلىك ۋە يىپەك توقۇمىچىلىق
مەھسۇلاتىنى ئاساس قىلغان يەرلىك سانائەت ئۆسمەك-
تە ئىدى. كانچىلىق ۋە قۇيمىچىلىقتا ماشىنا بىلەن ئىش-
لەپچىقىرىش يولغا قويۇلغان، بىر قانچە زور تېپتىكى سۇ
ئىنشائاتى مەيدانغا كەلگەن. مۇشۇنداق بىر تارىخىي
شارائىتنىڭ تەسىرى بىلەن قەشقەرنىڭ ئۇيغۇر سودىگەر-
لىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇھىم شەھەرلەر — تاشكەنت،
ئەنجان، ئالمۇتا، قازان قاتارلىق جايلارغا، تۈركىيە،
ئەرەبىستان، ئىران، ھىندىستان، كەشمىرلەرگە، ھەتتا
غەربىي ياۋروپا شەھەرلىرىگە بېرىپ - كېلىپ سودا قى-
لاتتى. قەشقەرنىڭ ئۈستۈن ئاتۇش رايونى ئىكساق
يېزىسىدىن باۋۇدۇن مۇساباي قاتارلىق چوڭ سودىگەر-
لەر سودا ئىشلىرى بىلەن رۇسىيە ۋە تۈركىيە قاتارلىق
جايلارغا بېرىپ، ئۇ يەرلەردىكى تەرەققىياتنى كۆردى.
ئۇ يەرلەردىكى مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەر بىلەن سۆھبەت-
لەشتى. باۋۇدۇن مۇساباي بارغانلا يېرىدە يېڭىچە مەك-
تەپلەرنى كۆزدىن كەچۈردى. بۇ مەزگىللەردە ئۇنىڭ
بىر تەرەپتىن چەت بىلەن بولغان سودىسى راۋاجلاندى،
يەنە بىر تەرەپتىن ماناپاكتۇر ئۇسۇلىدىكى يەرلىك
ئىشلەپچىقىرىشتىن بولغان پايدىسى كۆپىيىپ، ئىقتىسادى
يۈكسەلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ جايلىرىدىكى كارخانا ۋە سودا
دۇكانلىرىنى باشقۇرۇشقا يېتىشەلمەي قالدى. ئۇنىڭ

ئۈستىگە يالاپ ئىشلەتكەن كىشىلىرى ساۋاتسىز بولۇپ،
تەلەپنى ئورۇنلىيالمايتتى. مەدەنىيەتكە بولغان ئېھتىياج-
نىڭ قىستىشى ۋە ئۇ بارغان جايلاردىكى تەرەققىياتنىڭ
تەسىرى بىلەن خەلقنى ساۋاتلىق قىلىپ يېتىشتۈرۈشتەك
بىر ئارزۇ ئۇنىڭدا شەكىللەندى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ، بىر
قىسىم بەلگىلىك مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە ئىگە ھېسابچى
(بوغالتىر)، ئامبارچى، ئىش باشقۇرغۇچى قاتارلىقلارنى
يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن يېڭىچە مەكتەپ ئېچىشقا كىرىشتى.
ئوقۇتقۇچى مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن 1885 -
يىللىرى ئېكساقلىق كېرىم خەلپىتىمنى ئورىنبورگ دارىل-
مۇئەللىمىنىگە ئۈچ يىللىق ئوقۇشقا ئەۋەتتى. كېرىم خەل-
پىتىم ئوقۇش پۈتتۈرۈپ كەلگەندىن كېيىن 1888 -
يىلى ئېكساق يېزىسىدا يېڭىچە، بىر مەكتەپ ئاچتى.
بۇ مەكتەپنىڭ مۇئەللىملىرى يېڭىچە ئۇسۇل بىلەن ئوقۇتۇش
ئېلىپ باردى. كېرىم خەلپىتىم قوشۇمچە مۇدىرلىق ۋە-
زىپىسىنى ئۆتىدى. مەكتەپ ئۈچ سىنىپلىق بولۇپ،
ئوقۇغۇچىسى 115 نەپەر ئىدى. تىل - ئەدەبىيات،
ھېساب، تارىخ، جۇغراپىيە، رۇس تىلى، تەنتەربىيە،
تەبىئەت، ئەرەب تىلى، دىن دەرس قاتارلىق دەرسلەر تەسىس
قىلىندى. تەلىم-تەربىيە ئۈنۈمى كىشىلەرنى تېزلا جەلپ
قىلىۋالدى. قوشنا يېزىلاردىكى مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەر
بالىلىرىنى ئېلىپ كېلىپ مەكتەپكە قوبۇل قىلىشنى تەلەپ
قىلدى. قوشنا يېزىلاردىن، ھەتتا قەشقەر شەھىرىدىن
كەلگەن ئوقۇغۇچىلار بارا - بارا كۆپىيىپ 270 كە،
سىنىپ سانى 8 گە كۆپەيدى. ساۋاتلىق ئادەملەر كۆ-

پەيدى. ئىلگىرى 3—4 يىل ئىچىدىمۇ ساۋاتى چىقما-
غان بالىلارنىڭ بىرەر يىلدىلا ساۋاتى چىققانلىقىنى كۆر-
گەن ئاتا ئانىلار تازا خۇشال بولۇشتى. ئۇزۇن ئۆتمەس-
تىن كېرىم خەلپىتىم ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئىشىنى ئىد-
رىس ھاجىم ۋە ئەرەبىستاندا ئوقۇپ كەلگەن ئابابەكرى
ئەپەندىلەر داۋاملاشتۇردى. گەرچە بۇ مەكتەپ ئەنە
شۇنداق مۇھىم رول ئوينىغان بولسىمۇ، تەلەپنى دېگۈدەك
قاندۇرالمىدى. چۈنكى، بۇ يەنىلا باشلانغۇچ سەۋىيىد-
كى مەكتەپ ئىدى.

شۇ چاغلاردا قەشقەر شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپى-
دىكى ئوقۇمۇشلۇق، مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەر ۋە بىر قىسىم
سودىگەرلەر ئارىسىدا يېڭىچە پەننىي مەكتەپ ئېچىش
پىكىرلىرى ئۇلغىيىپ بېرىۋاتاتتى. بۇ خىل ئىلغار جاما-
ئەت پىكرىنىڭ تۈرتكىسىدە، 1913 - يىلى قەشقەر
شەھەر جانان كوچىسىدىكى يۈسۈپ ئاخۇن دېگەن كى-
شىنىڭ ھويلىسىدا بىر سىنىپ پەننىي مەكتەپ ئېچىلدى.
ئانا تىلى، ھېساب، ئەخلاق دەرسلىرى ئوقۇتۇلدى. قەش-
قەردىن 40 نەچچە كىلومېتىر يىراقلىقتىكى تاشمىلىق
بازىرىدىمۇ يېڭىچە بىر پەننىي مەكتەپ ئېچىلىپ، خەلقنى
تېزدىن ئۆزىگە جەلپ قىلىۋالدى. بىراق قەشقەردىكى
دىنى مۇتەئەسسىپ كۈچلەر، يەرلىك فېئوداللار بۇ خىل
يېڭىچە مەكتەپلەرگە دەرھال قارشى چىقتى. ئۇلار ھەر-
خىل تۆھمەت، پىتنە - پاساتلارنى ياغدۇرۇشتى. ھاكى-
مىيەت ئۈستىدىكى ياۋۇز كۈچلەرگە تايىنىپ، ھەر خىل
زوراۋانلىقلارنى ئىشلەتتى. شۇنداق قىلىپ ئاخىرى بۇ

مەكتەپلەر تاقالدی. ئوقۇتقۇچىلىرى تارقاپ كېتىشكە مەجبۇر بولدی.

مۇشۇنداق قىيىن ئەھۋال ئاستىدا، بىر قىسىم ئىلغار كىشىلەر، قەشقەردىكى ئەكسىيەتچى زوراۋان كۈچلەرنىڭ كۆزىدىن يىراقراق بولغان، قەشقەر شەھىرىدىن 20 كىلومېتىردەك يىراقلىقتىكى ئۈستۈن ئاتۇش ئىكساق يېزىسىدىكى مەكتەپنى زورايتىش، تەرەققى قىلدۇرۇش نىيىتىگە كېلىشتى.

باۋۇدۇن مۇساباي ئۇلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، بىر دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى (سىنىپى) ئېچىشقا تەييارلىق كۆردى. مەكتەپ بىناسى، دەرسخانا، ياتاقخانا، تاماقخانا قاتارلىقلارنى تەييارلاپ، 1914 - يىلى ئىكساق يېزىسىدا باشلانغۇچ دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى ئاچتى (بۇ چاغدا ئۈستۈن ئاتۇش قەشقەر كونىشەرگە قاراشلىق رايون ئىدى. 1940 - يىلى ئاتۇش يېرىم ناھىيە بولغاندىن باشلاپ ئاتۇش ناھىيىسىگە قارايدىغان بولدى). تۈركىيەدە ئوقۇغان ھېبىب ئوغلى ئەھمەد كامالنى مۇدىرلىققا بېكىتتى. دارىلمۇئەللىمىن ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ تاماق، ياتاق راسخوتلىرى، مەمۇرىي خىراجەتلىرى، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مائاشى باۋۇدۇن مۇسا باي تەرىپىدىن بېرىلدى. تىل - ئەدەبىيات، ھېساب، رۇس تىلى، تەبىئەت، دىن دەرس، تەنتەربىيە، رەسىم، غەزەل دەرسلىرى تەسىس قىلىندى. مەكتەپ تەرىپىدىن مىخ مەتبەدە مەخسۇس ئېلىپبە كىتابى باستۇرۇلدى. كىتابنىڭ نۇسخىسى (ھازىرغا قەدەر ساقلانغان). تەنتەربىيە دەرسى ئالاھىدە

ئەھمىيەت بېرىلگەن دەرسلەردىن بولۇپ، پۇت توپ، تاققا يامىشىش، يۈگۈرۈش، سەكرەش، قارىغا ئېتىش، ئاغامچا تارتىشىش، چېلىش قاتارلىق تۈرلەر بويىچە ئېلىپ بېرىلاتتى.

دارىلمۇئەللىمىنگە ئېكساق يېزىسىدىن، ئۈستۈن ئاتۇش، ئاستىن ئاتۇش رايونلىرىدىن، قەشقەر شەھىرىدىن، قەشقەرنىڭ ئاۋات، بەشكېرەم، توققۇزاق، قوغان، سەمەن قاتارلىق رايونلىرىدىن ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى.

دارىلمۇئەللىمىننىڭ مۇددىتى 3 يىل بولۇپ، ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار قەشقەر شەھىرى ۋە ھەرقايسى رايون، يېزىلارغا، ھەتتا، ئاقسۇ، تۇرپان، پىچانلارغىمۇ ئەۋەتىلىپ، ئۇ جايلارنىڭ يېڭىچە مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن كۈچ ھازىرلاپ بېرىلدى. ئېكساق يېزىسىدىكى يېڭى مەكتەپنىڭ داڭقى ـ شۆھرىتى پۈتۈن شىنجاڭغا تارالدى. قەشقەردىكى ئەينى زامانىنىڭ ئىلغار مەرىپەتپەرۋەرلىرىدىن ئابدۇقادىر داموللام، سابىت داموللام، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم قاتارلىق كىشىلەر بۇ مەكتەپنى ئۆزلىرىنىڭ ۋە پۈتۈن مىللەتنىڭ ئۈمىد چىرىغى دەپ ھېسابلاپ، بارلىق كۈچى بىلەن قوللاپ ۋە قوغداپ باۋۇدۇن مۇسابايىغا ياردەملەشتى. مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا پايدىلىق ئىلمىي مەسلىھەتلەرنى بېرىپ تۇردى. شۇنىڭدەك بەزى ئىقتىساتلىق كىشىلەرمۇ پۇل ئىئانە قىلىپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەپتەر، قەلەملىرىنى تەمىنلەشكە ياردەملەشتى ۋە مەكتەپنىڭ يىللىق ئىمتىھان، خۇلاسە يىغىنلىرىغا قاتنىشىپ، ئوقۇغۇچىلارنى ئىجتىھات

بىلەن ئۆگىنىشكە ئىلھام بېرىشتى. چوڭ - چوڭ سورۇن-
لاردا پەننىي مەكتەپنىڭ ئەۋزەللىكلىرى ھەققىدە تەشۋىق
تەرغىباتلار ئېلىپ باردى. بۇ خىل ئىلغار يۈزلىنىش
ئەزەلدىن تەرەققىياتقا، يېڭىلىققا چىش - تىرنىغىدىن ئۆچ-
مەنلىك بىلەن قاراپ كېلىۋاتقان مۇتەئەسسىپ، قارا
كۈچلەرنىڭ تازا ئاچچىقىنى كەلتۈردى. ئۇلار تۈرلۈك
ۋاسىتىلاردىن پايدىلىنىپ، ھەر خىل شۇملۇقلارنى قىلىشتى.
يەنە كېلىپ، بۇ چاغلاردا مۇساباي بىلەن ئاخۇنبايۇپلار-
دىن ئىبارەت ئىككى چوڭ سودىگەر ئوتتۇرىسىدىكى كەس-
كىن سودا رىقابىتىمۇ ئۈزلۈكسىز كۈچىيىپ بېرىۋاتاتتى.
بۇ ئىككى تەرەپ بىر - بىرىنى سۇندۇرۇشقا ئۇرۇناتتى.
ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت بېرىپ - بېرىپ جامائەت
سورۇنلىرىغىمۇ سىڭىپ كىردى. بىر قېتىم دارىلمۇئەللىمىن-
نىڭ يىللىق ئىمتىھان مەزگىلىدە، قەشقەر مۆتىۋەرلىرى
(ئەلۋەتتە بۇلارنىڭ ئىچىدە يېڭىلىق تەرەپتارلىرىمۇ، كو-
نىلىق تەرەپتارلىرىمۇ بار ئىدى) قاتناشتۇرۇلغان نۇرغۇن
كىشىلىك يىغىلىش بولدى. ئالدىن تەربىيلەنگەن بىر قان-
چە ئوقۇغۇچى جامائەت ئالدىدا مۇنداق دېكلاماتسىيە
ئوقۇدى: «قاچانغىچە غەپلەتتە ياتىسەن، ۋەتەن، خەلق،
مىللەت بىلەن كارىڭ بولماي! ھايۋانغا ئوخشاش قو-
ساق بېقىش بىلەن دۇنيادىن ئۆتەمسەن؟! تاڭلا مەھشەر-
دە خۇدانىڭ ئالدىدا نېمە دەپ جاۋاب بېرىسەن؟! مۇشۇ
ھالدا كېتىۋەرسەڭ، يىلاندەك يەردە سۆرۈلۈپ، ئۆمۈر
بويى خارلىقتىن قۇتۇلالمايسەن!» بۇ دېكلاماتسىيە كو-
نىلىقنى ياقلاش تەرەپدارلىرىنىڭ ئۇغىسىنى قاينىتىۋەتتى.

شۇنىڭ بىلەن زىددىيەت تېخىمۇ كەسكىنلەشتى. ئاخىرى
قەشقەردىكى مۇتەئەسسىپلەر قەشقەر دوتەيى ماجاۋۇۋغا باۋۇ-
دۇن باي ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ: «باۋۇدۇن مۇسا-
باي ھەددىدىن ئېشىپ، سىزنى ۋە باشقىلارنى كۆزگە
ئىلمايدىغان بولۇپ كەتتى. ئۇ، جانابىڭىزدىن رۇخسەت
ئالماستىن بىزنىڭ ئەنئەنىمىزنى بۇزۇپ، يېڭى مەكتەپ
ئاچتى. جانابىڭىزنىڭ ئالىي مەنسەپىڭىزگە ۋە بىزنىڭ
ئۇلۇغ دىنىمىزغا نىسبەتەن خەتەرلىك يېرى شۇكى، ئۇ-
قۇغۇچىلارنى چېرىكلەرگە ئوخشاش قاتار قىلىپ مەشىق
ئويناتتى. ئەنئەنىمىز بويىچە دەرس ئۆتمەستىن، باللىرى-
مىزنى يولدىن ئازدۇرىدىغان غەلىتە دەرسلەرنى (تەبىئەت،
جوغراپىيىگە ئوخشاش دەرسلەرنى دېمەكچى) ئوقۇتتى.
دەرھال ئاگاھ بولۇپ، توسمايدىغان بولسىڭىز، زات ئا-
لىيىڭىزنىڭ تەختى - بەختىگە زور تالاپەت يېتىدۇ»
دېگەن مەزمۇندا ئەرزنامە يوللىدى. ئەرزنامە
ماجاۋۇۋنى قاتتىق چۆچۈتتى. ئۇ دەرھال
يامۇلنىڭ دەرۋازىسىغا «باۋۇدۇن مۇساباي
دەرھال تۇرمىگە ئېلىنسۇن» دەپ پەيزە ئاسقۇزدى.

باۋۇدۇن مۇساباي بىر قانچە كۈن يامۇلدا نەزەر-
بەنت ئاستىدا تۇرغۇزۇلدى. كېيىن ماجاۋۇۋ ئۇنى ئىشخا-
نىسىغا ئېلىپ كىرىپ سوراق قىلدى. سوراق قىلىنغۇچى
جاھان كۆرگەن، كۆپ ئىشلاردىن خەۋەردار ئادەم بولغاچ-
قا، سوراق ئۈستىدە ئېغىر - بېسىقلىق بىلەن جاۋاپ بې-
رىپ، ماجاۋۇۋنى قايىل قىلدى. ماجاۋۇۋنىڭ ئەندىشىسى
خېلىلا پەسەيدى. باۋۇدۇن مۇساباي ئامبالنىڭ كەيپىياتى-

دىكى پەسىيىشنى بايقاپ، ئۇلگىرى ئامبال بىلەن قىلىشقان
سۆھبىتىدە مەكتەپ ئېچىش تەلىپىنى قويغانلىقىنى، لېكىن
ئامبالنىڭ ئەھمىيەتسىز قاراپ قولاق سالمىغانلىقىنى دې-
ۋالدى. ئەمەلىيەتتە ماجاۋۇۋنىڭ باۋۇدۇن مۇسا
باينى «چەتتىن روخسەتسىز ئوقۇتقۇچى ئېلىپ كەلدى»
دەپ ئەيىبلىشكىمۇ ئورۇن قالمىغان ئىدى. چۈنكى مەملى-
كەتلىك تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ: «ھۆكۈمەتنىڭ
روخسىتىسىز مەكتەپ ئاچماسلىق» توغرىسىدىكى بۇيرۇقىغا
ئاساسەن سىرتتىن ئېلىپ كېلىنگەن ئەھمەد كامال قا-
تارلىق ئوقۇتقۇچىلارمۇ ئۆز يۇرتىغا قايتۇرۇلغانىدى. با-
ۋۇدۇن مۇسابايىنىڭ يوللۇق گەپلىرى ۋە رېئاللىق ماجاۋ-
ۋۇنىڭ ئەندىشىسىنى تۈگەتتى. باۋۇدۇن مۇساباي دەل
شۇ پۇرسەتتە يەنە ماجاۋۇۋغا مەكتەپ ئېچىش زۆرۈرلۈكى-
نى، جايلاردىكى كارخانا، سودا ئورۇنلىرىنىڭ ساۋاتلىق
كىشىلەرگە تولىمۇ ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىنى ئېيتتى. ماجاۋ-
ۋۇ ماقۇللۇققا كېلىپ، خەنزۇچە مەكتەپ ئېچىش تەلىپى-
نى قويدى. باۋۇدۇن مۇساباي بۇ تەلەپنى قىزغىن قارشى
ئالىدىغانلىقىنى، قەشقەر شەھىرىدە شۇنداق بىر مەكتەپنى
ئېچىشقا پۈتۈن كۈچى بىلەن ياردەم بېرىدىغانلىقىنى ئېيت-
تى. شۇنداق قىلىپ ئاخىرى قەشقەر شەھىرى ياۋاغ كور
مەھەللىسىدىكى «دۇمباخانا» دەپ ئاتالغان دۆڭلۈكتە بىر
سىنىپلىق «دى يى شۆ تاڭ» (第一学堂)
ئېكساق يېزىسىدا «دى ئېر شۆ تاڭ» (第二学堂)
دېگەن مەكتەپلەر ئېچىلدى. ماجاۋۇۋ ئوغلىنىڭ
ھاماشىنى 25 سەر كۆمۈشكە توختىتىپ، ئېكساقتىكى

مەكتەپكە مۇئەللىم قىلىپ ئەۋەتتى. ئۇ 25 سەر كۈمۈش
باۋۇدۇن مۇساباي تەرىپىدىن بېرىلدى. بۇ ئىككى مەكتەپتە
سىياسەت، تىل، ھېساب، رۇس تىلى، گىمناستىكىدىن ئىبارەت 5
خىل دەرس تەسىس قىلىندى. ئەينى ۋاقىتتا بۇ مەكتەپلەر-
نىڭ دەرس مەزمۇنى ۋە دەرسلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇشى كونا
مەكتەپلەرگە قارىغاندا بىر قەدەر ئىلغار ئىدى. بۇنى پەن-
مەدەنىيەتكە قاراپ بېسىلغان يېڭى قەدەم دېيىشكە بولاتتى.
لېكىن بۇ مەكتەپلەرگىمۇ قارشىلىق بولماي تۇرمىدى. مەن-
مەنلىك، ئۆز ئارا كۆرەلمەسلىك، جەڭگى - جېدەل،
مۇتەئەسسىپلىك، يېڭىلىقتىن قورقۇش، نەپسانىيەتچىلىك
يولىدا ھەددىدىن ئېشىپ كېتىۋاتقان بىر قىسىم يەرلىك
مۇتەۋەللەر خىلمۇ خىل يوللار بىلەن توسقۇنلۇق، قارشى-
لىق قىلىشقا باشلىدى. مەكتەپ ئۈستىدىن ماجاۋۇۋغا ھەر
خىل شىكايەتلەر قىلىشتى. «غەپلەتتە، ئۇيقۇدا ياتقان ئادەم-
لەرنى باشقۇرۇش ئوڭاي بولىدۇ. بىلىملىك كىشىلەرنى
باشقۇرۇش قىيىن. غەپلەتتىكى كىشىلەرنى ئويغىتىپ نېمە-
قىلىمەن» دېگەن خىيالدا بولۇپ كەلگەن ماجاۋۇۋ بۇ
پىتنە - پاسات، شىكايەتلەرگە ئىشەندى. مەكتەپنى قوللى-
مايدىغان بولىۋالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ مەكتەپتە ئوقۇيى-
دىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭمۇ تولۇق ئوقۇش ئىختىيارلىقى بول-
مىغاچقا، مەكتەپكە كەلسە كېلىپ، كەلمىسە كەلمەيتتى. مۇشۇن-
داق سەۋەبلەر بىلەن بۇ ئىككى مەكتەپ تېزلا تارقىلىپ كەتتى.
كېيىن تۇرسۇن ئەپەندىنىڭ تەشكىللىشى ۋە باش-
لامچىلىقىدا، ئېكساق يېزىسىدا باللار ئۈچۈن 6 سىنىپلىق
بىر مەكتەپ تەشكىل قىلىندى. بۇ مەكتەپنىڭ بىر قىسىم

چىقىملىرىنى باۋۇدۇن مۇساباي ئۆز ئۈستىگە ئالدى. كۆپ
قىسىم چىقىمنى يېزا خەلقىنىڭ ئۆشرە - زاكاتلىرىدىن قىلىن-
دى بۇ مەكتەپ پەننى ئاساس قىلاتتى. تۇرسۇن ئەپەن-
دىم مەكتەپنىڭ مۇدىرلىقىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغاندىن سىرت،
روشدى سىنىپقا (ئەڭ يۇقىرى سىنىپقا) دەرسكە كىرەتتى
ۋە ھەر قايسى يىللىق سىنىپلارنى داۋاملىق تەكشۈرۈش
ئارقىلىق ئوقۇتقۇچىلارغا يېتەكچىلىك قىلاتتى. بۇ مەكتەپ-
نىڭ ئاساسلىق ئوقۇتقۇچىلىرى — ئەنۋەر ئەپەندى،
ئابدۇ غوپۇر ئەپەندى، پەخرىدىن ئەپەندى
قاتارلىقلار ئىدى. تۇرسۇن ئەپەندى بىر قانچە يىللىق
ئوقۇتۇش تەجرىبىسىگە ئىگە مەلىكىلىك مائارىپچى ئىدى. ئۇ ئەمە-
لىي ئەھۋاللارغا ئاساسەن ئىملا، ئىنشا، ھىساب، دىنى دەرس،
جۇغراپىيە، تەبىئەت، تارىخ قاتارلىق دەرسلەرنى تەسىس
قىلدى. ئېھتىياجىغا قاراپ، ئۇ، بەزىدە تەبىئىي
پەنلەرنىڭ دەرس سائەتىنى كۆپەيتەتتى،
بەزىدە ئازايتاتتى. ئۇ، ئوقۇغۇچىلارغا نىسبەتەن
تولىمۇ تەلەپچان، كۆيۈمچان ئۇستاز ئىدى. ئۆگىنىشتە
ياخشى ئوقۇغۇچىلارغا ئالاھىدە ھۆرمەت بىلەن قارايتتى.
ئۇ، تۇرمۇشنىڭ ھەر خىل تەرەپلىرىدىن چەۋەرلىك بىلەن
پايدىلىنىپ، ئوقۇغۇچىلارنى ئىناق بىر كوللېكتىپقا ئايلاندۇ-
رۇشقا تىرىشاتتى. بۇ يەردە مۇنداق بىر مىسالنى ئەسلەپ
ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ: بىر كۈنى روشدى سىنىپىنىڭ
ئۆگىنىش، ئەخلاقتا ياخشى بىر ئوقۇغۇچىسى كېسەل بې-
لەن ۋاپات بولدى. ساۋاقداشلار مەرھۇمنىڭ ۋاپاتىغا چوڭ-
قۇر غەمناك بولۇشتى ۋە بىر كۈنلۈك دەرس توختىتىل-

دى... تۇرسۇن ئەپەندىم ئەتىسى دەرسكە كىرىپ، دوسكا ئالدىغا كېلىشىگە ھېلىقى ۋاپات بولۇپ كەتكەن ئوقۇغۇچىسى ئېسىگە كەلدى - دە، ئۆزىنى تۇختىتىپ ئالالماي يۇقۇلداپ يىغلاپ كەتتى. ئوقۇغۇچىلار ئۇستازىنىڭ ئۆز شاگىرتىغا شۇنچىلىك ئامراقلىقىنى كۆرۈپ بەكمۇ تەسىرلىنىشتى. ھەممەيلەن يىغلىۋەتتى.

تۇرسۇن ئەپەندىم ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى يېڭىلاشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرەتتى. باشلانغۇچ سىنىپلاردا سوئال - جاۋاب ئۇسۇلىنى، يۇقىرى سىنىپلاردا بايان قىلىش، مۇزاكىرە قىلىش ئۇسۇلىنى كۆپرەك قوللىناتتى. ھەقىقەتەن ئۇ پىشقان، ئىناۋەتلىك پىداگوك ئىدى. ئۇ، خېلى جاپالىق كۈچ سەرپ قىلىپ، «ئۇسۇل تەدرىس» (ئوقۇتۇش ئۇسۇلى) دېگەن ماتېرىيالنى يېزىپ چىققانىدى. بىراق ھايات ۋاقتىدا ئۇنى نەشىر قىلدۇرۇشقا مۇۋەپپەق بولالمىدى. مەكتەپتىكى ئالتە - يەتتە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ئۆز قولى بىلەن تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن شاگىرتلىرى ئىدى. ئۇ ئوقۇتقۇچىلار تۇرسۇن ئەپەندىمنى تولىمۇ ھۆرمەت قىلاتتى. تۇرسۇن ئەپەندىم ئۆز شاگىرتلىرىغا بەكمۇ قاتتىق تەلەپ قوياتتى. دەرسكە كېچىكىشكە، دەرس قالدۇرۇشقا يول قويمايتتى. ئەگەر پەۋقۇلئاددە ئىش سەۋەبىدىن رۇخسەت سوراشقا توغرا كەلسە، ئوقۇتقۇچىلار بىلەن ئالدىن مەسلىھەتلىشىپ، دەرسنىڭ قېلىپ قالماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلاتتى. بۇ مەكتەپتە ئوقۇغۇچىلارنىڭ خەت ساۋاتىنى چىقىرىش چىڭ تۇتۇلۇپلا قالماي، خەتنى چىرايلىق ۋە

توغرا يېزىشنى ئۆگىنىشىمۇ چىڭ تۇتۇلاتتى. تۇرسۇن ئەپەندىمنىڭ ئۆزىمۇ يېتىشكەن خەتتات ئىدى. ئۇنىڭ خەت نۇسخىلىرى شاگىرتلىرىنىڭ قولىدىن قولىغا كۆچۈرۈلۈپ ئۆتۈپ، مۇشۇ كۈنلەرگىچە ساقلىنىپ كەلدى.

مەكتەپ ئەخلاقىي تەلىم - تەربىيىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بىلەن قارايتتى. مەكتەپ ئىچىدە چوڭ ئاۋاز بىلەن توۋلاپ ۋاراڭ - چۇرۇڭ قىلىشقا يول قويۇلمايتتى ئۇرۇش، تىللاشلار قاتتىق چەكلىنەتتى. بولۇپمۇ بىر-بىرىنى يامان، قوپال تىللار بىلەن تىللاش تولىمۇ ئەيىپ سانىلاتتى. بۇ مەكتەپتە غەيرەتلىك بولۇش، ئىلىم ۋە بىلىم ئەھلىنى ياخشى كۆرۈش ۋە ھۆرمەتلەش، ۋەتەن ۋە خەلقنى سۆيۈش، راست سۆزلەش، دوستلىرىغا كۆيۈنۈش تەكىتلىنەتتى. مەكتەپتە ئوقۇغۇچىلارنى قاتار تىزىپ تەنتەربىيە ئوينىتمايتتى. تەنتەربىيە دەرسى مەكتەپنىڭ تۈرلۈك ئويۇنلىرى بىلەن بەرلەشتۈرۈلۈپ ئېلىپ بېرىلاتتى. بولۇپمۇ پۇتبول ئويناشقا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارىلىدىغان بولۇپ، ھەپتىدە بىر قېتىم، چۈشتىن كېيىن توپ مۇسابىقىسى ئېلىپ بېرىلىپ، بۇ مۇسابىقىگە يەرلىك دېھقانلارمۇ قاتناشتۇرۇلاتتى. 1927 - يىلى بۇ مەكتەپ توپچىلىرى قەشقەردىكى ئىنگلىز، شىۋىت كونسۇل خادىملىرى بىلەن پۇتبول مۇسابىقىسى ئېلىپ بېرىپ، 0 گە قارشى 7 نەتىجە بىلەن شىۋىت كونسۇل خادىملىرىنى، 0 گە قارشى 2 نەتىجە بىلەن ئىنگلىز كونسۇل خادىملىرىنى يېڭىپ، ۋەتەنگە شەرەپ كەلتۈرۈپ، قەشقەر خەلقىنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولغانىدى.

ئېكساقتا پۇتبول 1870 ـ يىللاردا تۈركىيەدىن كىرگەن بولسىمۇ، ئاساسەن 1930 ـ يىللارغا بارغاندا ئاندىن ئومۇملىشىپ كۆزگە كۆرۈنۈشكە باشلىغان. بۇلار دەسلەپتە پۇتبولنى 4 كىشىدىن، 5 كىشىدىن، 7 كىشىدىن ئويىنىغان بولسا 1927 ـ يىلىغا بارغاندا ھازىرقىدەك 11 دىن كىشى بولۇپ ئويناشقا تەرەققى قىلغان. ئازاتلىقتىن كېيىن ئېكساق پۇتبول كوماندىسى مەخسۇس دۆي بولۇپ، ئۈرۈمچى، قەشقەر، غۇلجا قاتارلىق جايلاردا ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردە ماھارەت كۆرسەتتى. ئېھتىمال بۇ كوماندا شۇ چاغدا تۇنجى دېھقانلار كوماندىسى بولۇش مۇمكىن.

ئېكساق يېزىسىدىكى بۇ مەكتەپنىڭ شۆھرىتى يەنە جاھىل يەرلىك مەمۇرلەرنىڭ دىققىتى ـ نەزىرىنى ئۆزىگە تارتتى. ئۇلار ھەر خىل ۋاستىلار بىلەن مەكتەپنى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنى تەقىپ ئاستىغا ئالدى. ئۇستاز تۇرسۇن ئەپەندىم شىڭ شىسەي دەۋرىدىكىچە يەرلىك مەمۇرلار تەرىپىدىن 2 قېتىم تۈرمىگە ئېلىنىپ قويۇپ بېرىلدى. ئۇ، ئاپرېل قوزغىلىڭىدىن كېيىن بىر تەرەپتىن ئېكساق مەكتىپىنىڭ ئىشلىرىنى يورۇتۇپ، يەنە بىر تەرەپتىن قەشقەر شەھەر خانلىق مەدرىسىدە ۋە قەشقەر دارىلمۇئەللىمىنىدە مۇئەللىم بولۇپ ئىشلىگەنىدى. ئاخىرى 1937 ـ يىلى جاللات شىڭ شىسەينىڭ تۈرمىسىدە پاجىئەلىك ھالدا قۇربان بولدى.

تۆۋەندە ئېكساق مەكتىپىنىڭ 1920 ـ يىللىرىدىكى دەرس جەدۋىلىنى كۆرسىتىمىز. بۇ جەدۋەل شۇ مەكتەپتە

ئوقۇغان بىر ئوقۇغۇچىنىڭ دەپتىرىدە ساقلانغان.

1340 - ھىجرىيە (مىلادى 1920 - يىل)

ئېكساق مەكتىپىنىڭ دەرس جەدۋىلى

شەنبە① (ھەپتىنىڭ 1 - كۈنى)

1 - سائەت شىفاھىيە، 2 - سائەت ئىملا،

3 - سائەت مارش، 4 - سائەت ھېساب.

يەكشەنبە (ھەپتىنىڭ 2 - كۈنى)

1 - سائەت سەرپ ئەرەبى، 2 - سائەت تارىخ.

3 - سائەت جۇغراپىيە، 4 - سائەت تەجۋىد.

دۈشەنبە (ھەپتىنىڭ 3 - كۈنى)

1 - سائەت رۇس تىلى، 2 - سائەت ھېساب،

3 - ۋە 4 - سائەت كەزمە②

سەيشەنبە (ھەپتىنىڭ 4 - كۈنى)

1 - سائەت تەجۋىد، 2 - سائەت شىفاھىيە،

3 - سائەت جۇغراپىيە، 4 - سائەت رەسىم.

چارشەنبە (ھەپتىنىڭ 5 - كۈنى)

1 - سائەت سەرپ ئەرەبى، 2 - سائەت ئىملا،

3 - سائەت رۇس تىلى، 4 - سائەت تارىخ.

پەيشەنبە (ھەپتىنىڭ 6 - كۈنى)

پۈتۈن بىر كۈن دىن دەرس

---

① ئو چاغلاردا دەم ئېلىش كۈنى جۈمە بولغاچقا، شەنبە ھەپتىنىڭ بىرىنچى كۈنى ھېسابلىناتتى.

② كەزمە — ئېتىز ئېرىق، تاغ - داللارنى كۆرسىتىش.

جۈمە (ھەپتىنىڭ 7 - كۈنى)
دەم ئېلىش
1920 - يىل، زولقە ئىدە

يۇقىرىدا بىز قەشقەر شەھىرى ۋە قەشقەرگە تەۋە بولغان جايلاردا ھەر قېتىملىق قۇرۇلغان يېڭى مەكتەپلەرنىڭ مۇستەبىد ھۆكۈمەت، يەرلىك مۇتەئەسسىپ كۈچلەر، جاھىل ئىشانلار، دىلى قارا خۇراپاتچىلارنىڭ توسقۇنلۇقى ۋە قارشىلىقىغا ئۇچراپ كەلگەنلىكى ھەققىدە ئېيتىپ ئۆتكەن ئىدۇق. بىراق، شۇنداق بولسىمۇ بۇ يېڭى مەكتەپلەر پۈتۈنلەي تاقىلىپ قالمىدى. ئەمەلىيەتتىمۇ مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ بۇ خىل مەكتەپلەرنى پۈتۈنلەي تاقىۋېتەلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. قەشقەردىكى ئابرويلۇق كىشىلەر، بولۇپمۇ چەتئەللەرگە بېرىپ - كېلىپ تۇرىدىغان چوڭ سودىگەرلەر ئۆزلىرىنىڭ سودا ئىشلىرى ۋە دۇنيا ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن بۇ خىل يېڭىچە مەكتەپلەرنى ھەر ھالدا ئېچىپ تۇردى. مەسىلەن، 1921 - يىلى ئابدىرېھىم بايۋەچچە ھازىرقى ۋىلايەتلىك نېفىت شىركىتىنىڭ ئورنىدا 6 سىنىپلىق بىر مەكتەپ ئاچتى. مەكتەپتە دىنى دەرس، تىل - ئەدەبىيات، ھېساب، جۇغراپىيە قاتارلىق دەرسلەر ئوقۇتۇلدى. 1930 - يىلى ئابدۇللائاخۇن بايۋەچچە سودىگەرچىلىك بىلەن تۈركىيىگە بېرىپ، ئۇ يەردە ئەھمەد پەرىد ئابباس دېگەن كىشى بىلەن تونۇشۇپ قالدى. قايتىشىدا ئابدوللا ئاخۇن ئەھمەد پەرىدىن ئابباسنى قەشقەرگە ئېلىپ

كىلىپ، قەشقەر شەھىرىنىڭ ھازىرقى ياۋاغ 6 - باشلانغۇچ مەكتىپى ئورنىدا بىر سىنىپلىق مەكتەپ ئاچتى. ئەھمەد پەرىد مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقىغا قويۇلۇپ، دىن دەرس، ھېساب (4 ئەمەل ۋە ئاددى كەسىردىن ئونلۇق كەسىر كىچە) جۇغراپىيە، ئىنشا دەرسلىرى ئۆتۈلدى. بۇ مەكتەپلەرمۇ توسقۇنلۇق، قارشىلىققا ئۇچراپ، داۋاملىشالماي قالدى.

مەكتەپلەردە مەۋسۇملۇق ۋە يىللىق ئىمتىھان ئېلىش تۈزۈمى قەشقەردە ئاساسەن 1910 - يىللىرىدىن باشلاپ، شۇ چاغدىكى شۆھرەتلىك ئوقۇتقۇچى قاسىم ھاجى خەلپىتىم ۋە ئۇنىڭ يېتىشتۈرۈپ چىققان شاگىرتلىرىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن يولغا قويۇلغان.

قاسىم ھاجى خەلپىتىم ئاۋۋال نەزەر باغدا، كېيىن غوجىچوڭنىڭ قۇملۇقىدا مەكتەپ ئېچىپ، قەشقەردە شۆھرەت قازاندى. ئۇ قۇرۇپ چىققان ۋە باشقۇرغان مەكتەپنى جامائەت «قاسىم ھاجىمنىڭ مەكتىپى» دەپ ئاتىشاتتى. قاسىم ھاجىم ئىمتىھاننىڭ ئوقۇتۇشتىكى رولىنى چوڭ بىلىدىغان كىشى ئىدى. ئۇ، ئۆز ئوقۇغۇچىلىرىدىن قاتتىق قوللۇقلۇق بىلەن ئىمتىھان ئالاتتى. ئىمتىھاندىن ئەلا ئۆتكەنلەرنى مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقىغا قوياتتى. قاسىم ھاجىمدا ئوقۇپ يېتىشىپ چىققان بۇ ئوقۇتقۇچىلارمۇ ئىمتىھاننى چىڭ ئېلىشاتتى. قاسىم ھاجىمنىڭ ئىمتىھانىنى ئاشۇنداق چىڭ ئېلىشى بىلەن، ئۇ باشقۇرغان مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىلىم سەۋىيىسى ئالاھىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. باشقا مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارمۇ ئۇنىڭ مەك-

تېپىگە كېلىشۋېلىشتى. نەتىجىدە ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ سانى بىراقلا 200 دىن ئېشىپ كەتكەندى. قاسىم ھاجىمنىڭ مەكتىپىدە ئوقۇش پۈتتۈرگەنلەر كېيىنچە شەھەردىكى ۋە شەھەر ئەتراپى — قوغان، سەمەن، بەشكېرەم، ئاۋات، توققۇزاق، خانئېرىق، تازغۇن، ياپچان قاتارلىق جايلاردىكى مەكتەپلەرنىڭ ئاساسلىق ئوقۇتقۇچىلىرى بولۇپ قالدى. قاسىم ھاجىم ۋاقىت چىقىرىپ، يۇقىرىقى جايلارنى ئايلىنىپ يۈرۈپ، ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى تەكشۈرۈپ تۇردى. ئۇ تەكشۈرۈش داۋامىدا، خەلقنىڭ ساۋاتلىق كىشىلەرگە بەكمۇ ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىنى، ئەمما بۇ خىل ساۋاتلىق كىشىلەرنىڭ ئۇ يەرلەردە يوق دېيەرلىك ئىكەنلىكىنى كۆردى. ھەقىقەتەن ئۇ چاغدا يىراقتىكى تۇغقانلىرىغا خەت يازماقچى بولغان كىشى خەت يازالايدىغان كىشىنى ئىزلەپ يۇرتمۇ يۇرت كېزەتتى. قاسىم ھاجىم خەلقنىڭ بۇ خىل قىيىنچىلىقىنى يەڭگىللىتىش ئۈچۈن، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ساۋاتىنى چىقىرىشقا جىددىي كىرىشىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى چۈشەندى. شاگىرتلىرى بىلەن بىرلىشىپ، دىنىي دەرسلىكلەردىكى ئاسان جۈملىلەرنى تاللاپ، نۇسخا يېزىپ چىقىپ، مەكتەپلەرگە تارقاتتى، كېيىن ئۆزى ئايلىنىپ يۈرۈپ، ئوقۇغۇچىلاردىن خەت ئوقۇتۇپ ۋە يازدۇرۇپ ئىمتىھان ئالدى. شۇنىڭ بىلەن تېز ۋاقىت ئىچىدە نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلارنىڭ خەت ساۋاتى چىقتى، بۇ ھال ساۋاتسىزلىقنىڭ دەردىنى كۆپ تارتقان خەلقنى تولىمۇ خۇرسەن قىلدى.

قاسىم ھاجىم باشقۇرغان بۇ مەكتەپلەر شۇ مەزگىلـ

لەردە، شۇنچىلىك مۇھىم رول ئوينىغان بولسىمۇ، ئەمما ئوقۇتۇشىنىڭ مەزمۇنى، ئۇسۇلى، تەشكىلىي شەكلى قاتار-لىقلار جەھەتتە يەنىلا كونىچە ئىدى. دەرسلىكلەردە پۈ-تۈنلەي دىنىي دەرسلىكلەر ئاساس قىلىناتتى. ئوقۇغۇچىلار تاختاخۋان، (تاختىغا يېزىپ بەرگەن دەرسنى ئوقۇيدىغانلار) ھەپتىيەك خۋان، سوپى ئاللا يارخۋان، ناۋايى خۋانغا ئوخشاش گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنگەن بولسىمۇ، ئاشۇ گۇرۇپپىلار ئىچىدىكى ھەرقايسى ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرسى بىر خىل ئەمەس ئىدى. شۇڭا بۇ مەكتەپلەرنى يېڭىچە مەكتەپ دېگىلى بولمايتتى. پەقەت ساۋات چىقىرىش ئۈچۈن ئې-لىپ بېرىلغان پائالىيەتلەر، دەرسنى ئىجتىھات بىلەن ئوقۇش ۋە تەكرارلاشنىڭ چەك تۇتۇلۇشى، ئۆگىنىشتە مۇسابىقە خاراكتېرلىك چارىلارنىڭ يولغا قويۇلۇشى ... دېيىشكىلا بولاتتى. بۇ، ئەينى ۋاقىتتىكى قەشقەر مائارىپىغا نىسبەتەن بىر خىل ئىلگىرىلەش، يېڭىلىق ئىدى.

ئاپرېل قوزغىلىڭىدىن كېيىنكى قەشقەر مائارىپى

1932 - يىلى قۇمۇلدا جىڭ شۇرېن ھاكىمىيىتىگە قارشى دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلاپ، ئاز ۋاقىت ئىچىدە شىنجاڭنىڭ ھەممە بۇلۇڭ - پۇشقاقلىرىغىچە كېڭەيدى. ئۇزۇن يىل سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى قاتمۇ - قات ئېكسپلاتاتسىيىنىڭ، مەدەنىيەت جەھەتتىكى نادانلىق، جاھالەتنىڭ دەردىنى يەتكىچە تارتقان قەشقەر خەلقى بۇ قوزغىلاڭدىن زور ئۈمىد كۈتكەن ئىدى.

1933 - يىل 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئۇيغۇر، قىرغىز قوزغىلاڭچىلىرى قەشقەر شەھرىنى ئىشغال قىلدى. بىراق قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا مۇستەھكەم بىرلىك يوق ئىدى. قوزغىلاڭچىلار بىر نەچچە گۇرۇھقا بۆلۈندى. قوزغىلاڭغا باشلامچىلىق قىلغۇچىلار ئىچىدە ئۇرۇن، مەنسەپ، بايلىق تالىشىش جاڭجاللىرى كۈچىيىپ كەتتى. بۇ ئەھۋال خەلققە يەنە بىر بىلىم بەردى؛ خەلق ئىلغار ئىدىيە ۋە ئىلىم - پەن بىلەن قوراللانماي تۇرۇپ، زۇلۇمدىن قۇتۇلغىلى بولمايدىغانلىقىنى، بىرلىككە، ھۆرلۈككە ئېرىشكىلى بولمايدىغانلىقىنى چۈشەندى. شۇنىڭ بىلەن

قەشقەر خەلقىنىڭ ئىلىم - مەرىپەتكە بولغان قىزغىنلىقى گويا تۇسۇلۇپ قالغان چوڭ سۇ دولقۇنى توساقلارنى بۇزۇپ تاشلاپ، كەلكۈن ياساپ ئاققاندەك ئېقىشقا باشلىدى. قەشقەردە خېلى بۇرۇندىن ئىلىم - مەرىپەت بىلەن خەلقنى نادانلىق ۋە جاھالەت ئىسكەنجىسىدىن قۇتقۇزۇش يولىدا ئىزلىنىپ كېلىۋاتقان ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم، ئىبراھىم ئاخۇن بايۋەچچە، ئەمەت پاختا، ئابلا قاساپ، ساۋۇت ھاجىم سەرراپ قاتارلىق مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەر خەلقىنىڭ ئارزۇسىغا ۋەكىللىك قىلىپ، مائارىپ ئىشلىرىغا كىرىشىپ كەتتى. ئۇلار ئالدى بىلەن 8 كىشىدىن ئىبارەت مائارىپ ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىش ھەيئىتى قۇردى. ئۇلارنىڭ خىزمەت بېجىرىش ئورنى دەسلەپ، نور بېشى مەكتەپتە، ئاندىن ھازىرقى بۆشۈك بازىرىدىكى گوداڭ كوچا ئاغزىغا جايلاشقان پىششىق خىش سارىيىدا، ئۇنىڭدىن كېيىن رەستىدىكى «چايخانا» دەپ ئاتالغان قورۇنىڭ ئىچىدە بولدى. ھەيئەت قەشقەر تەۋەسىدىكى ھەزرىتى سۇلتان، ئاپپاق غوجا، ھەزرىتى موللام، ئارسلانخان، يۇسۇپ قادىرخان مازارلىرىنىڭ ۋە كۆللەرنىڭ ۋەخپە يەرلىرىنى ئۆتكۈزۈۋالدى ھەمدە شەھەردىكى بىر قىسىم مەرىپەتپەرۋەر بايلارنى ھەركەتلەندۈرۈپ ئىئانە يىغدى.

1933 - يىل 6 - ئايدا قەشقەر شەھىرى نور بېشىدىكى كونا بۇتخانا چېقىپ تاشلىنىپ، ئورنىغا 20 سىنىپلىق بىر مەكتەپ سېلىندى (ھازىرقى قەشقەر شەھەرلىك 5 - باشلانغۇچ مەكتەپ). دەسلەپتە مەكتەپكە 600

ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ، ياش ۋە بىلىم ئىقتىدارلىرىغا
ئاساسەن سىنىپلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.
ئۇ چاغدا، سىنىپلار باشلانغۇچ ۋە روشدى سىنىپ-
لارغا، باشلانغۇچ سىنىپلار يەنە تەھزىرسىنىپ (تەييار-
لىق سىنىپ) ۋە ئادەتتىكى سىنىپلارغا بۆلۈنەتتى. روشدى
سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرى ئالاھىدە ئىمتىھان بىلەن تاللاپ
ئېلىنغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى كونا مەك-
تەپ، مەدرىسلەردە تەلىم ئالغان ۋە مەلۇم بىلىم سەۋىيە-
گە ئىگە ئوقۇغۇچىلار ئىدى. باشلانغۇچ سىنىپلاردا ئانا
تىلى، ھېساب، دىن دەرس، غەزەل، تەنتەربىيە، يۇرت
بەلگىسى دەرسلىرى، روشدى سىنىپلاردا ئانا تىلى، ماتې-
ماتىكا، فىزىكا، تەبىئەت، جۇغراپىيە، تارىخ، ئەرەب تىلى
(دۇرۇس شىپاھىيە) تەنتەربىيە، غەزەل، پەن تەربىيىسى
قاتارلىق دەرسلەر تەسىس قىلىنىپ ئوقۇتۇلدى. مەكتەپكە
دەسلەپ قەشقەرنىڭ مۆتىۋەرلىرىدىن ئابدۇكېرىمخان مەخ-
سۇم مۇدىر، ئوبۇل ھەسەن ھاجىم مۇئاۋىن مۇدىر بولدى.
يۇسۇپ زىيا، تۇرغۇنجان، خېلىل ئەپەندى، ئەخمەت ئە-
پەندى، سۇلايمان ئەپەندى، پەخرىددىن توختى، ئابدۇ-
غوپۇر ھەسەن قاتارلىقلار مەكتەپنىڭ ئاساسلىق ئوقۇتقۇ-
چىلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى قەشقەرنىڭ ئۆزى-
دە تەربىيىلىنىپ يېتىشكەن، بەزىلىرى ئاتۇش ئىكساق يې-
زىسىدا ئوقۇپ، كېيىنچە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان، يەنە بە-
زىلىرى چەتئەللەردە ئوقۇپ كەلگەنلەر ئىدى.
مەكتەپ 1933 - يىلى قەشقەردە يۈز بەرگەن سى-
ياسى، ئىجتىمائىي داۋالغۇشلار سەۋەبىدىن قاتتىق توسال-

غۇغا دۇچ كەلدى. شۇ يىلى 8 - ئايدا قەشقەرنىڭ ھەربىي قوماندانى تۆمۈر سىجاڭ ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، كاللىسى قەشقەر يارباغ دەرۋازىسىغا ئېسىلىپ بىر نەچچە كۈن سازايى قىلىندى. ھەممە يەرنى ئەنسىزچىلىك، پاتپاراقچىلىق قاپلىدى. 1934 - يىل 2 - ئاينىڭ 16 كۈنى مافۇڭيەن 6 مىڭدىن ئارتۇق بېگۇنا كىشىلەرنى قىرغىن قىلدى. نەتىجىدە مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ئىشلىرى بىر مەزگىل توختاپ قالدى. كېيىن ۋەزىيەت تىنچلانغاندا ئوقۇتۇش يەنە داۋاملاشتۇرۇلدى.

بۇ مەكتەپتىكى يېڭىچە تەلىم - تەربىيە ھەققەتەن شۇ مەزگىلدە جەمئىيەتتە كۈچلۈك تەسىر قوزغىدى. ئىلىم-مەرىپەتكە ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان تەشنا بولۇپ كېلىۋاتقان كىشىلەر مەكتەپ بىلەن پەخىرلىنەتتى. ئوقۇغۇچىلار قاتار تىزىلىشىپ كوچىلاردا مەشىق دەسسەپ مېڭىشسا كىشىلەر تەسىرلىنىپ، ھەۋەس بىلەن قارىشاتتى. ئاياللار ئۆي ئىشلىرىنى قويۇپ، ئۆگزىلەرگە ياكى ئىشىك ئالدىلىرىغا چىقىشىپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ناخشىلىرىنى ئاڭلايتتى. بەزى كىشىلەر بۇ خىل مەدەنىي ھاياتنىڭ باشلىنىشىدىن تەسىرلىنىپ، كۆزلىرىدىن ئىسسىق ياشلىرىنى ئېقىتىشاتتى.

ئويغىنىڭ ئەھلى ۋەتەن بىزمۇ شادان ① بولىنىڭ،
ئىلمۇ-ئىرپان يولى ئۈچۈن ئەمدى قۇربان بولىنىڭ.

---

① شادان — خۇشال، شادمان.

....

ھاۋادا لاچىندەك جەۋلان قىلىۋر باشقا مىللەتلەر،
قالدۇق بىز ئۇلاردىن يۈزمىڭ گەز تۆۋەن، ئۇيلا
ئىممەتلەر.

....

بۇ خىل مەكتەپ ناخشىلىرى ئاشۇ مەزگىللەردە خەلق ئىچىدە ئومۇملىشىپ كەتكەن ئىدى.

ھەقىقەتەن شۇ چاغدا، مەكتەپ تەلىم تەربىيىسىنىڭ ئەستايىدىل ئېلىپ بېرىلىشى، جەمئىيەت ۋە ئائىلىنىڭ روھىي جەھەتتىن كۈچلۈك مەدەت بېرىشى نەتىجىسىدە، ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا بولغان قىزغىنلىقى ئالاھىدە يۇقىرى بولغان ئىدى. ئاز ۋاقىت ئىچىدىلا ئوقۇغۇچىلار ساۋات چىقىرالايتتى. بەلگىلىك پەننى بىلىملەرنى ئىگىلىۋالالايتتى. مەكتەپتە خەتنى چىرايلىق، توغرا يېزىشقا كۈچلۈك تەلەپ قويۇلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن كۆپلىگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ خېتى توغرا ۋە سەنئەتلىك ئىدى. شۇ مەزگىللەردە ئومۇملاشقان، كىشىلەرنىڭ ياقتۇرۇشىغا ئېرىشكەن خەت شەكىللىرى ھازىرغىچە ساقلىنىپ، داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

مەكتەپتە ئەدەپ، ئەخلاق تەربىيىسىگىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلەتتى. ئوقۇغۇچىلار ئوقۇتقۇچىلارنى ۋە ئۆزىدىن چوڭ كىشىلەرنى ھۆرمەتلەش، كىچىكلەرنى ئىز-

زەتلەش، ئۆزئارا ياردەم بېرىش، دوستلۇق، ئىتتىپاق-
لىق، غەيرەتلىك، ئۇمتىۋار بولۇش، راست سۆزلەش، نو-
مۇسچان، هايالىق بولۇش، دوستلارغا سادىق بولۇش، ئا-
جىزلارغا، يوقسۇللارغا ياردەم بېرىش قاتارلىقلار ئە-
دەپ - ئەخلاق تەربىيىسىنىڭ ئاساسى مەزمۇنلىرى ئىدى.
ئوقۇغۇچىلار ئوقۇتقۇچىلارنى ئۇچراتقاندا، ھەربىچە سا-
لام بېرەتتى. چوڭ ياشلىق كىشىلەرنى ئۇچراتقاندا:
«ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دەپ سالام - سائەت قىلىشاتتى.
كىيىملەرنى رەتلىك كىيىش، بولۇپمۇ يۈرۈش - تۇرۇشتا
قائىدىلىك، چەبدەس، چاققان بولۇشتەك خۇسۇسىيەتلىرى
بىلەن ئوقۇغۇچىلار كىشىلەرنىڭ قەلبىنى ئۆزلىرىگە جەلپ
قىلىشاتتى.

مەكتەپ ئوقۇغۇچىلارنىڭ نۇتقى قابىلىيىتىنى ئۆستۈ-
رۈشكىمۇ ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلەتتى. ئوقۇغۇچىلار ئوقۇت-
قۇچىلارنىڭ ۋە باشقا كىشىلەرنىڭ ئالدىدا سۆز قىلغاندا،
راۋۇرۇس تۇرۇپ، تىلىنى چاينىماي، ئېنىچام، مەزمۇنلۇق،
توغرا تەلەپپۇز بىلەن سۆزلەش تەلەپ قىلىناتتى.
مەكتەپتە ھەر ھەپتىدە بىر قېتىم نۇتۇق سۆزلەش،
دېكلاماتسىيە ئېيتىشىش پائالىيەتلىرى
ئۇيۇشتۇرۇلاتتى.

مەكتەپ بالىسىمەن،
يۇرتىنىڭ ئېگىسىمەن.
ئىلىمدە ئېرور دەپتەر،
يۇرتقا بولىمەن رەھبەر.

مەكتەپ مائا جەننەتتۇر،
بۇ توغرا ھەقىقەتتۇر.
ئارسلان كەبىدۇر قەلبىم،
ئۇغۇزغا يېتەر ئەسلىم.

مانا بۇ 1 — 2 - سىنىپلاردىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئېيتىدىغان دېكلاماتسىيىسى ئىدى. يېشى كىچىك، تىلى چۈچۈك بۇ ئۆسمۈرلەرنىڭ دېكلاماتسىيىسىنى ئاڭلىغان چوڭ ياشلىق كىشىلەر زوقلىنىپ كېتىشەتتى. قايتا - قايتا ئېيتقۇزاتتى. مويسىپىت ئاتا - ئانىلار: «ئىستىقباللىڭلار پارلاق بولسۇن» دەپ دۇئا قىلىشاتتى.

1934 - يىلى مەھمۇت مۇھىتى ① قەشقەرگە يېتىپ كېلىش بىلەن قەشقەر مائارىپى جۈملىدىن دۆر بېشىدىكى يېڭى مەكتەپ تېخىمۇ تەرەققىي قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى.

مەھمۇت مۇھىتى بىر ھەربىي كىشى بولسىمۇ، مائارىپقا قىزغىن كۆڭۈل بۆلەتتى. ھەربىي ئىشلارنى سەرەمجانلاشتۇرۇپ قويۇپ، كۆپ ۋاقتىنى مائارىپ، مەكتەپ ئىشلىرى ئۈچۈن سەرپ قىلاتتى. دەسلەپتە ئۇ، دېۋىزىيە شتابى جايلاشقان گۈلباغ ئىچىدە (بۇرۇن كونا گۈلباغ ناملىق بۇ جاي ئەتراپى سېپىل بىلەن قورشالغان بىر كىچىك شەھەرچە بولۇپ، سىبو دەپ ئاتىلاتتى. كېيىن

① مەھمۇت مۇھىتى — تۇرپانلىق كىشى، قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىغاندا، ئۇ تۇرپاندا تۇرۇپ ئاكتىپ ماسلاشقان. قوزغىلاڭ كۆتەرگەن. خوجانىياز ھاجى تۇڭگانلار بىلەن بىرلەشكەندىن كېيىن قەشقەرگە كېلىپ قوماندان بولغان.

قوش سىپىل ئىلىپ تاشلانغان. هازىر بۇ يەرگە قەشقەر
ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى جايلاشتى)
يېڭىچە بىر پەننىي مەكتەپ ئاچتى. مەكتەپكە شەھەر خەل-
قىنىڭ ۋە ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ باللىرىدىن بولۇپ 600
دەك ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. بۇ ئوقۇغۇچىلار ئىچىدە
يېشى كىچىك ھەربىلەر (ئادىيۇ تانتلار) دىن 60 — 70
دەك كىشىمۇ بار ئىدى. ئابدىرىھىم ھاجىم دېگەن كىشى
مەكتەپنىڭ مۇدىرى بولۇپ، ئۇ كۆپ چاغلاردا ئوقۇغۇچى-
لارغا بېرىلىدىغان تەنتەربىيە كوماندىسىنى ئۆزى بېرەتتى.
ئوقۇتۇلىدىغان دەرسلەر نور بېشى مەكتەپنىڭ دەرسلىرىگە
ئوخشايتتى. دەرسلەرنىڭ پىلانلىق، سىستېمىلىق بولۇشىغا
دىققەت قىلىناتتى. ئوقۇغۇچىلار 15 روشىدى ۋە باشلان-
غۇچ سىنىپلارغا ئورۇنلاشقان بولۇپ، ئۇلارغا قاتتىق ئىن-
تىزام بىلەن تەلىم تەربىيە بېرىلەتتى. ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا
بۇ مەكتەپ بىلەن نوربېشى مەكتەپ ئوتتۇرىسىدا قىزغىن
مۇسابىقىلار يولغا قويۇلغان ئىدى.

گۇلباغ ۋە نوربېشىدىكى مەكتەپلەرنىڭ تەسىر
كۆرسىتىشى بىلەن ئەتراپتىكى ناھىيە ۋە يېزىلاردىمۇ
مەكتەپ ئېچىش، ئاقارتىش دولقۇنى قوزغىلىپ كەتتى.
ئالدى بىلەن يەكەن ناھىيىسىنىڭ شەھەر ئىچى مانجۇ
كۆل بېشىدىكى ئىمىن بەگنىڭ ھويلىسىدا بىر مەكتەپ
ئېچىلدى. مەكتەپكە «مەتلە ئىل ئىر پان» (ئىلىم تۇغۇل-
دىغان ئورۇن، بىلىم بۆشۈكى) دەپ ئات قويۇلدى.
مەكتەپكە 240 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ ئوقۇش
باشلاندى. باشقا بىر قانچە يېزىلاردىمۇ مەكتەپلەر قۇرۇل-

دى. ئوقۇش يېشىغا يەتكەن باللار مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى-
نى تەقلىت قىلىپ، ئۆزلۈكىدىن قاتار بولۇشۇپ، ناخشا
ئوقۇپ كوچا ئايلىنىشاتتى. بۇ، ئوقۇش يېشىدىكى باللار-
نىڭ شۇ چاغلاردىكى يېڭى مەكتەپلەردە ئوقۇش تەلپىنى
ئەكس ئەتتۈرەتتى.

1934 - يىلى قەشقەرنىڭ مائارىپىدا زور بىر تەرەق-
قىيات دولقۇنى مەيدانغا كەلدى. قوزغىلاڭ مەزگىلىدە
قەشقەر شەھرىدىكى مەدرىسلەرنىڭ ۋەخپە كىرىملىرى
ئىشلىتىلمەي، مۆتىۋەللى (مازار، مەدرىسە، مەسچىتلەرنىڭ
كىرىم - چىقىمغا ئىگىدارلىق قىلىدىغان كىشى) لەرنىڭ
قولىدا يىغىلىپ قالغان ئىدى. ۋاڭلىق مەدرىسنىڭ يىغىلىپ
قالغان كىرىمى بىلەنلا شۇ مەدرىسە ئورنىدا (ھازىرقى
1 - باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئورنىدا) دارىلمۇئەللىمىن
مەكتىپى بىنا قىلىندى.

مۆتىۋەللىلىك ئورنىدىن پايدىلىنىپ، مەدرىسە، مەس-
چىتلەرنىڭ ۋەخپە كىرىملىرىنى قالايمىقان ئىگەللىۋېلىشتەك
نامۇۋاپىق ئەھۋالنى تۈزىتىش ئۈچۈن، قەشقەردىكى
ھەر قايسى مەدرىسە، مەسچىتلەرنىڭ ۋەخپە كىرىملىرىنى
مەركەزلەشتۈرۈپ باشقۇرۇپ، دەل جايىغا ئىشلىتىش مەق-
سىتىدە، شۇ يىلى مەھمۇت مۇھىتىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن
«قەشقەر ئىسلاھ مادارىس ۋە ماساجىد ھەيئىتى ①»
قۇرۇلدى. سەلەي داموللام، ئابلا داموللام، مۇھىدىن
ھاجىم، تەۋەككۇل ئاخۇن قاتارلىقلار بۇ ھەيئەتنىڭ خىز-

① قەشقەر ئىسلاھ مادارىس ۋە ماساجىد ھەيئىتى — قەشقەردىكى مەد-
رىس ۋە مەسچىتلەرنىڭ ئىشلىرىنى ئىسلاھ قىلىش ھەيئىتى.

مەتلىرىنى بېجىردى. قىسقا ۋاقىت ئىچىدە مۆتىۋەللىلەر
تەرىپىدىن ئۇيان - بۇيان بولۇپ كەتكەن بىر نەچچە
ئون چارەك ئاشلىق ۋە ماددىي نەرسىلەر ئېنىقلىنىپ، يىغ-
ۋېلىندى. ھەيئەت يەنە مەدرىس، مەسچىتلەرنىڭ ۋەخپە
كىرىملىرىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن قاتتىق ھې-
سابات تۈزۈمىنى يولغا قويدى. نەتىجىدە مالىيە كىرىمى
ئۈزلۈكسىز كۆپەيدى. مەدرىسلەرنىڭ ئوقۇتۇش ئىشلىرى
ئىسلاھ قىلىنىپ، مۇدەررىسلەردىن ئىمتىھان ئېلىش يولغا
قويۇلدى. نەتىجىگە ئاساسەن دەرىجە بېكىتىلىپ، مائاش
بېرىلدى. لاياقەتسىزلەر مۇدەررىسلىكتىن قالدۇرۇلدى. خان-
لىق مەدرىسە ئورنىدا دارىلمۇئەللىم (ئالىي بىلىم يۇرتى)
تەسىس قىلىندى ۋە ئوقۇغۇچىلار بىلىم سەۋىيىسىگە ئاساسەن
زومرە (سىنىپ) لارغا ئايرىلىپ، ھەر قايسى زومرەلەرگە
لايىقىدا دەرس ئۆتۈلدى. ئەزەلدىن مەدرىسلەردە ئوقۇ-
تۇلۇپ كېلىۋاتقان دىنىي دەرسلىكلەرگە تارىخ، جۇغراپىيە،
ئالجەبىر (ئالگېبرا) ھەندىسە (گېئومېترىيە) پارايىز
قاتارلىق دەرسلەر قوشۇلدى. مۇدەررىس ۋە ئوقۇغۇچىلار-
نىڭ ۋەزىپە - مەجبۇرىيەتلىرى ئېنىق بەلگىلىنىپ، مەس-
ئۇلىيەت كۈچەيتىلدى ۋە ئاكتىپچانلىق قوزغىتىلدى. ئىم-
تىھان ئېلىش تۈزۈمى چىڭ تۇتۇلغانلىقى ئۈچۈن، ئوقۇ-
تۇش سۈپىتى تېزدىن يۇكسەلدى. «ئىسلاھ مادارىس ۋە
ماساجىد» بارا - بارا مەدرىسە ۋە مەسچىتلەرنىڭ ۋەخپە
كىرىملىرىنى باشقۇرۇش بىلەن قالماي، يەنە ئىلگىرىلەپ
شەھەر ۋە ئەتراپتىكى يېزىلارغا چايلاشقان مەسچىتلەر-
نىڭ ئىماملىرىنىمۇ قايتىدىن رەتلەپ چىقتى. ئىمتىھان ئې-

لىپ، نەتىجىسى لاياقەتسىز بولغان ۋە ئەخلاقىي، ئىلمىي سۈپىتى ئىماملىققا لايىق بولمىغانلارنى ئىماملىقتىن قال- دۇردى. بۇ خىل ئۇسۇللار كۆپچىلىكنىڭ روھىي كەيپىياتىغا چوڭ تەسىر كۆرسەتتى. شۇنداق قىلىپ، بىر مەزگىل شەھەر ۋە يېزىلاردا تەلىم - تەربىيە ھەركىتى جان- لىنىپ كەتتى.

قەشقەردە «ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» قۇرۇلغاندىن كېيىن «ئىسلاھ مادارىس ۋە ماساجىد ھەي- ئىتى» پۈتۈن خىزمەتلەرنى «ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» غا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، ئۆزىنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسىنى ئاخىرلاشتۇردى.

دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىنىڭ قۇرۇلۇشى جىددىي داۋاملىشىۋاتقان 1934 - يىلىنىڭ 10 - ئېيىدا، ياۋاغدا (ھازىرقى قەشقەر ۋىلايەتلىك 5 خىل مېتال شىركىتى بىناسى ئورنىدا) ئىككى ئايلىق مۇئەللىمەر كۇرسى ئېچى- لىپ، ئىمتىھان ئارقىلىق كۇرسقا 100 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. بۇ قەشقەردە تۇنجى قېتىملىق ئېچىلغان مۇئەللىم (ئۇستاز) تەربىيىلەش مەكتىپى ئىدى. كۇرسقا ئانا تىلى، ماتېماتىكا، جۇغراپىيە، تارىخ، دىن دەرس، ئۇسۇل، تەلىم قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلدى. بۇ كۇرسنى پۈتتۈر- گەن ئوقۇغۇچىلار قەشقەر شەھىرى ۋە قەشقەرگە تەۋە جايلاردىكى يېزىلارغا ئوقۇتقۇچىلىققا ئەۋەتىلدى. شۇنىڭ بىلەن تېخىچە يېڭى مەكتەپ ئېچىلمىغان جايلاردا مەكتەپ- لەر بارلىققا كەلدى. بۇ مەكتەپلەر جەمئىيەتنىڭ تېزلا ھۆرمىتىگە ئېرىشتى. يېڭىدىن مۇئەللىم بولۇپ بارغانلار

خەلقنىڭ ئىززەتلىك كىشىلىرى ھېسابلىنىدى. ئۇلار شۇ جايلاردا، جامائەتنىڭ چوڭ - چوڭ ئىشلىرىغا قاتنىشاتتۇرۇلدى. مەكتەپ ئىشلىرىمۇ بار مەسلىھەت قىلىنىدى.

دەل مۇشۇ مەزگىلدە ئاستىن ئاتۇش ئۆكچىبرىق يېزىسىدا (ئۇ چاغلاردا ئاستىن ئاتۇش پەيزىۋات ناھىيىسىنىڭ بىر رايونى ئىدى. 1940 - يىلى ئۈستۈن ئاتۇش بىلەن قوشۇلۇپ يېرىم ناھىيە، 1946 - يىلدىن باشلاپ پۈتۈن ناھىيە بولغان) مەمتىلى ئەپەندىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئىككى ئايلىق مۇئەللىملەر كۇرسى ئېچىلدى. كۇرسقا 60 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىدى. كۇرس داۋامىدا مەمتىلى ئەپەندىم مائارىپ تەشۋىقاتى ئېلىپ بېرىش مەقسىتىدە بىر قېتىم ئۆز ئوقۇغۇچىلىرىنى چىرايلىق، بىر خىل رەتلىك كىيىندۈرۈپ قەشقەر شەھىرىگە ئېلىپ كەلدى. ئوقۇغۇچىلار كوچىلاردا مۇنۇ ناخشىنى جاراڭلىق ئوقۇشتى:

مۇئەللىم بىز، يۇرتلاردا مەكتەپ ئاچىمىز،
يۇرتىمىزغا يوپ - يورۇق نۇرلار چاچىمىز.
ماڭغان يولىمىز بىزنىڭ سائادەت يولى،
بىزلەر ۋەتەننىڭ يېڭى ئېچىلغان گۈلى.

ئىنشائاللا، بۇزۇلماس، ياشار، ياشار،
يۇرتىمىزدا مەكتەپلەرنىڭ بېسىلغان ئۇلى.
مەتبەئىل ئىرپان بولىدۇ ئاتۇش - ئارتىش،
ئىرپان بىلەن ئېچىلار سائادىتىمىز.

كېيىن كۇرسانتلار مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ، ئاستىن ئاتۇشنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا مۇئەللىملىككە ئەۋەتىلدى. ئۇلار جامائەتنىڭ قوللىشى بىلەن ئۇ جايلاردا يېڭى مەكتەپلەرنى ئاچتى.

1934 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئۇردا ئىشكىدىكى قەشقەر دارىلمۇئەللىمىنىنىڭ بىناسى پۈتتى ۋە قەشقەر ۋىلايىتىگە قاراشلىق جايلاردىن 200 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ ئوقۇش باشلاندى. بۇ چاغدا گۈلباغ (سىبو) دىكى مەكتەپنىڭ ئورنى تارلىق قىلغانلىقتىن، بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار باشقا مەكتەپلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلۇۋاتاتتى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بىر بۆلۈم روشدى سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرىدىن ئىمتىھان ئېلىنىپ، قەشقەر دارىلمۇئەللىمىنگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. دارىلمۇئەللىمىن ئىچىدە ئىككى ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى بولۇپ، بۇ سىنىپلارغا نوربېشى ۋە گۈلباغدىكى مەكتەپلەردىن تاللانغان بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار قوبۇل قىلىندى.

دارىلمۇئەللىمىن ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ بىر قىسمى تەمىناتلىق بولۇپ، مەكتەپتە قونۇپ ئوقۇيتتى. مەكتەپتە قونۇپ ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلار «لەيلى»، ئۆيگە كېلىپ - كېتىپ ئوقۇيدىغانلار «ناھارى» دەپ ئاتىلاتتى. «ناھارى» لار ئاساسەن شەھەر ئىچىدىن قوبۇل قىلىناتتى.

دەسلەپتە دارىلمۇئەللىمىنگە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشتا ياش چەكلىمىسى قويۇلمايتتى. 18 ياشتىن 40 - 50 ياشقىچە بولغان بۇ ئوقۇغۇچىلار ۋىلايەتكە تەۋە جايلاردىن ھەمدە تۇرپان، پىچان، توخسۇنلاردىن كېلىپ ئوقۇيتتى. ئوقۇش مۇددىتى 9 ئاي ئىدى.

ئىككى قارار داۋاملاشتۇرۇلغاندىن كېيىن ئوقۇش مۇددىتى 3 يىلغا ئۆزگەرتىلدى ۋە مەكتەپ ئورنى تارلىق قىلغانـلىقتىن 1936 - يىلى قەشقەر نەزەرباغقا كۆچۈرۈلدى. (1963 - يىلدىن باشلاپ بۇ ئورۇن ھازىرقى قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتىنىڭ ئورنىغا ئايلاندى.) مانا شۇـنىڭدىن باشلاپ جەمئىيەتتىن بىر قىسىم خوتۇن - قىزلارـمۇ دارىلمۇئەللىمىنگە قوبۇل قىلىنىشقا باشلىدى. قوبۇل قىـلىنغان بۇ خوتۇن - قىزلار ئۈچۈن شەھەرنىڭ «پۆلخانا» دەپ ئاتىلىدىغان جايىدا بىر ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلۇپ، بۇ مەكتەپ «دارىلمۇئەللىمات» دەپ ئاتالدى. بىر مەزـگىلدىن كېيىن بۇ دارىلمۇئەللىمات دارىلمۇئەللىمىنگە قوشۇۋېتىلدى.

دارىلمۇئەللىمىندە 1938 - يىلدىن باشلاپ 7 قېـتىم (ھەر قېتىملىق 6 ئايلىقتىن) ئوقۇتقۇچىلار يېتىشتۈـرۈش كۇرسى ئېچىلىپ، 1000دىن ئارتۇق ئوقۇتقۇچى يېتىشـتۈردى. دەسلەپتە ئانا تىلى، ھېساب، جۇغراپىيە، جۇڭگو تارىخى، شىنجاڭ تارىخى، ئەخلاق، ھىفزى سىھھەت، تەنـتەربىيە، غەزەل، دىن دەرس (قىرائەت، تەجۋىد، ئىباـدەت، ئىسلامىيە) ئۇسۇل - تەلىم، خىمىيە، فىزىكا قاتارـلىق دەرسلەر تەسىس قىلىندى. كېيىن ئەھۋالغا قاراپ بەزى دەرسلەر كىرگۈزۈلدى. بەزى دەرسلەر قىسقارتىلدى.

دارىلمۇئەللىمىن ۋە ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئىنتىزامى ناھايىتى چىڭ بولۇپ، ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلغانلار جازالىنىپ تۇراتتى، بىر مەزگىل ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلغانلاردىن ئېغىر - يەڭگىللىكىگە قاراپ جەرىمانە ئېلىش

يولغا قويۇلغان ئىدى. بولۇپمۇ «ئاناك...» دەپ تىللاش
قەتئى مەنئى قىلىنغان بولۇپ، خىلاپلىق قىلغانلار ھەم
تەنقىد جازاسىغا ھەم جەرىمانىسىغا ئۇچرايتتى. ھەمىشە
توغرا تەرەپتە تۇرۇش، پەننى سۆيۈش، ۋەتەن ۋە خەلق-
نى سۆيۈش، ئۈمىدلىك ۋە ئىرادىلىك بولۇش قاتارلىق
ياخشى ئەخلاقلار ئالقىشلىنىپ تۇراتتى.

قەشقەر دارىلمۇئەللىمىنىنىڭ ئېچىلىشى قەشقەر يېڭى
مائارىپىنى تەرەققى قىلدۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىدى. 1935-
يىلدىن 1949 - يىلغىچە ۋىلايەت، ناھىيە، يېزىلار ئۈ-
چۈن 3457 نەپەر ئوقۇتقۇچى يېتىشتۇرۇپ بەردى. ئۇ-
لارنىڭ زور كۆپچىلىكى جاھالەت ۋە نادانلىق ئىسكەن-
جىسى ئاستىدا قالغان خەلقىمىزنىڭ ئويغىنىشى، ئەكس-
يەتچى، چىرىك تۈزۈمگە قارشى كۈرەش قىلىشى... ئۈ-
چۈن ناھايىتى زور خىزمەتلەرنى قىلدى.

قەشقەرنىڭ مەدەنىيەت ۋە مائارىپىنىڭ تەرەققىياتىدا
قەشقەر ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ناھايىتى زور رول
ئوينىدى.

شىڭ شىسەي ھاكىمىيەتنى ئىگىلىگەندىن كېيىن
1934 - يىلدىن باشلاپ شىنجاڭدا ھەر مىللەت ئاقارتىش
ئۇيۇشمىلىرى ئارقىمۇئارقا قۇرۇلۇشقا باشلىدى. قەش-
قەردە «ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى»، «قىر-
غىز ئاغارتۇۋ ئۇيمى» (قىرغىز ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى)،
قەشقەر يېڭىشەھەردە «خەنزۇ ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» قۇ-
رۇلدى. قەشقەرگە قاراشلىق ھەر قايسى ناھىيەلەر ۋە ناھى-
يەلەرگە قاراشلىق رايونلاردىمۇ ناھىيىلىك ئاقارتىش ئۇيۇش-

ملىرى، رايونلۇق شۆبە ئۇيۇشمىلار بارلىققا كەلدى. قەش-
قەر شەھىرىگە يېقىن قوغان، بەشكېرەم، ئاۋات، ئاستىن
ئاتۇش، ئۇستۇن ئاتۇش، سەمەن، توقـقۇزاق، ئوپال،
تاشملىق، بورىختاي، ياندۇرما، ياپچان، تازغۇن، خانئې-
رىق قاتارلىق جايلاردا ۋىلايەتكە بىۋاستە قاراشلىق شۆبە
ئۇيۇشمىلار قۇرۇلدى. ھەرقايسى شۆبە ئۇيۇشمىلارغا تەۋە
4تىن 15 كىچە مەكتەپ بولۇپ، بۇ مەكتەپلەر ئۆشرى-
دىن توپلانغان كىرىم بىلەن تەمىنلىنەتتى.

قەشقەر ۋىلايىتىگە بىۋاستە قاراشلىق شۆبە ئۇيۇشمىلار
ۋە رايونلۇق شۆبە ئۇيۇشمىلارنىڭ سانى 24 بولۇپ، ئۇ-
لارغا يىللىق ئۆشرىدىن بولىدىغان كىرىم بىرمىليون چا-
رەك ئاش ئىدى. ھەربىر كەنتتە شۆبە ئۇيۇشما تەرىپى-
دىن بېكىتىلگەن بىردىن ئىككىگىچە دىۋان بېگى (ئاشىر)
بولۇپ، ئۇلار دېھقانلارنىڭ خامانلىرى تەييار بولغان ھا-
مان خامان ئۈستىگە بېرىپ، مەھسۇلاتنى كۆزدىن كەچۈ-
رەتتى. ئاندىن مەھسۇلاتنىڭ ئوندىن بىر قىسمىنى شۆبە
ئۇيۇشمىسىغا ھېسابلاپ، دېھقانلارنىڭ دەرھال تاپشۇرۇپ
بېرىشىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ (تالون يېزىپ بېرىپ)
قايتىپ كېتەتتى. دېھقانلار تالونغا ئاساسەن ئاشنى ئېلىپ
بېرىپ تاپشۇراتتى.

ۋىلايەتلىك ئۇيۇشمىنىڭ كىرىمى ھەزرىتى سۇلتان،
ھەزرىتى موللام، ئاپپاق غوجام قاتارلىق مازارلارنىڭ
ۋەخپە كىرىملىرىدىن كېلەتتى. شۇ چاغدا، سۇلتان ساتۇق
بۇغراخان مازىرىنىڭ ۋەخپە يېرى 4000 مو، ئاپپاق
غوجا مازىرىنىڭ ۋەخپە يېرى 16 مىڭ مو ئىدى (مەس-

چىتلەرنىڭمۇ كۆپلەپ ۋەخپە يەرلىرى بولۇپ، ئۇنىڭغا ئاساسەن مەسچىتلەرنىڭ مۆتىۋەرلىرى ئىگىدارچىلىق قىلاتتى). بۇنىڭدىن باشقا ۋىلايەتكە قاراشلىق چارۋا مالارنىڭ زاكىتىدىن 10 مىڭ تۇياق چارۋا، ھەر يىللىق قۇربان ھېيتتا قۇربانلىق قىلىنغان چارۋىلارنىڭ ئۈچەي، تېرىلىرىمۇ ۋىلايەتلىك ئۇيۇشمىغا تاپشۇرۇلاتتى. قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيۇشمىنىڭ يۇقىرىقىدەك مەنبەلەردىن كىرىدىغان يىللىق ئومۇمىي كىرىمى بىر مىليون بىر يۈز ئوتتۇز مىڭ چارەك ئاش بولۇپ، بۇ ئاساسەن ۋىلايەتلىك ئۇيۇشما ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مائاشى، ئىشخانا راسخوتلىرى، شۇنىڭدەك دارىلئاجىزىن (مېيىپلار ساناتورىيىسى)، دارىلئىتام (يېتىم بالىلار ئوقۇيدىغان مەكتەپ) ۋە مازارلارنىڭ رېمونت ئىشلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى. بۇ چاغدا باشقۇرۇلۇۋاتقان دارىلئىتام مەكتىپى كىشىلەرنىڭ قىزغىن ھېسداشلىقىغا ئېرىشكەن ئىدى. بۇ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ يېمەك - ئىچمىكى، كىيىم - كېچىكى، ياتاق راسخوتلىرى پۈتۈنلەي ئۇيۇشما تەرەپىدىن بېرىلەتتى. بۇ مەكتەپتە تەربىيەلەنگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆپچىلىكى كېيىنكى چاغلاردا جەمئىيەتكە مۇناسىپ تۆھپىلەرنى قوشتى.

يېڭى مەدەنىيەت، يېڭى مائارىپقا تەشنا قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقلىرى ئۈچۈن ئۇيۇشمىلار شۇ چاغدا ھەقىقەتەن ئاكتىپ تەشكىللەش، باشلامچىلىق قىلىش رولىنى ئوينىدى. ئۇيۇشمىلارنىڭ يېتەكچىلىك قىلىشى بىلەن شەھەر ۋە يېزىلاردا يېڭىچە مەكتەپ قۇرۇلۇشلىرى باشلىنىپ كەتتى. ھەر بىر يېزىدىكى خەلقلەر قىزغىنلىق بىلەن ئىئانە

توپلاپ، مەكتەپ سېلىشقا كىرىشىپ كەتتى. يېزىلارنىڭ كۆلىمىگە ئاساسەن ئارقىمۇ ئارقا 3 سىنىپلىقتىن 15 سىنىپلىققىچە بولغان مەكتەپلەر بارلىققا كەلدى. بۇ مەكتەپلەر يېزىلاردىكى ئەڭ ئاۋات، جامائەت كۆپرەك ئولتۇراقلاشقان جايلارغا سېلىنغان بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ھەۋىسىنى قوزغايتتى. كۆپچىلىك بۇ مەكتەپلەر بىلەن پەخىرلىنەتتى.

1934 — 1935 - يىللاردا قەشقەردە ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن تەمىنلىنىدىغان نورىبېشى مەكتەپ بىلەن يېڭىشەھەردىكى خەنزۇچە مەكتەپتىن ئىبارەت ئىككىلا مەكتەپ بولۇپ، قالغان مەكتەپلەر ئۇيۇشمىلار تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى. ئۇيۇشمىلار باشقۇرىدىغان مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش خىزمەتلىرى ئۈچۈن شۇ چاغلاردىكى تەرەققىيپەرۋەر زىيالىلاردىن كىرىمخان ئاكا، خەلپەت سوزۇك ھاجىيوپ، ئىسمايىل قاسىملارنىڭ تۆككەن تەرلىرى ھەقىقەتەن ئاز بولمىغان ئىدى.

ۋىلايەتلىك ئۇيۇشمىنىڭ بىر تۇتاش قاتتىق ھېسابات تۈزۈمى بار ئىدى. ئاۋۋەل پىلان (ئىسمىتا) تۈزۈلەتتى. ئاندىن شۇ بويىچە چىقىم قىلىناتتى. ھېسابات ئىشلىرىنىڭ ساغلام، ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشى ئۈچۈن بىر نەچچە قېتىملىق كۇرسلار ئېچىلىپ بوغالتىرلار تەربىيلەندى. بۇ خىل ھېسابات خادىملىرىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرىنى ۋىلايەتلىك ئۇيۇشمىنىڭ باش بوغالتىرى رىشاتخان ئۆز ئۈستىگە ئالغان ئىدى. ئۇ دائىم بوغالتىرلارنىڭ خىزمەتلىرىنى تەكشۈرۈپ تۇراتتى. بوغالتىرلارنى خىز-

مەتكە بەلگىلەش ۋە خىزمەتتىن قالدۇرۇشنىمۇ ئۇ ئۆز ئالدىغا بىر تەرەپ قىلالايتتى.

ئۇيۇشمىلار قىشلىق ۋە يازلىق مەزگىللەرنى چىڭ تۇتۇپ، ساۋات چىقىرىش كۇرسلىرىنى ئېچىش ئارقىلىق خەلقنى ساۋاتلىق قىلىشقىمۇ ئالاھىدە كۈچ چىقارغان ئىدى. بەزى جايلاردا ساۋات چىقىرىدىغان دېھقانلار يېزىنىڭ مەكتىپىگە سىغىشماي، ئائىلىلەرنى مەكتەپ قىلىپ ئوقۇشقا توغرا كەلدى. شۇ چاغدا ساۋات چىقارغانلارنىڭ كۆپچىلىكى ئازادلىقتىن كېيىن يېزىلىق ۋە ئۇنىڭدىن يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇنلاردا كادىر بولۇپ خىزمەت قىلدى.

ئۇ چاغدا قەشقەر دارىلمۇئەللىمىندىن باشقا ئوتتۇرا دەرىجىلىك كەسپىي مەكتەپ يوق ئىدى. لېكىن ۶ يىللىق تۈزۈمدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى خېلى پۇختا يولغا قويۇلغان ئىدى. دەرسلىكلەر ئۆز تىلىمىزدىكى دەرسلىكلەر بولۇپ، كۆپ قىسمى ھۆكۈمەت مۇناسىۋىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئېلىپ كېلىنەتتى. «ئوقۇتۇشنى ياخشىلاشنىڭ ئاچقۇچى — ئوقۇتقۇچى» دېگەن پرىنسىپ ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرۈش خىزمىتى ئالاھىدە چىڭ تۇتۇلاتتى. ھەر يىلى يازلىق تەتىلدە ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش كۇرسىغا ئۇيۇشتۇرۇلاتتى. ئۇ چاغلاردا ئوقۇتقۇچى يېتىشمىگەنلىكتىن بىر ئاز خەت ساۋاتى بار كىشىلەرمۇ ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان ئىدى. بۇنداق ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئورنى تۆۋەن بولغاچقا، يازلىق كۇرستا ئوقۇشنى بەكمۇ ئارزۇ قىلىشاتتى.

ھەر يىلى يازلىق تەتىلدىن پايدىلىنىپ، قەشقەر شەھرى ۋە ۋىلايەتكە بىۋاستە قاراشلىق 12 شۆبە ئويۇشما دائىرىسىدىكى مەكتەپلەردىن تاللانغان ئوقۇغۇچىلار «باللار جەمئىيىتى» گە قاتناشتۇرۇلۇپ، يازلىق پائالىيەت ئېلىپ بېرىلاتتى. بۇ ئاساسەن دەم ئېلىش خاراكتېرىدىكى پائالىيەت ئىدى. بۇ پائالىيەت ئۈچۈن شەھەر ئەتراپىدىكى ئەڭ گۈزەل، مەنزىرىلىك باغلار تاللىناتتى. «باللار جەمئىيىتى» گە قاتناشقان ئوقۇغۇچىلار ئۆز جايلىرىغا تارالغاندىن كېيىن، ساۋاقداشلىرىنىڭ ئۆگىنىش، ئەخلاق، تەنتەربىيە جەھەتلىرىدىكە ئىلھام ۋە مەدەت بېرىشەتتى.

مەكتەپلەرنىڭ يىللىق ئىمتىھانلىرى چىڭ تۇتۇلۇپ، زور داغدۇغا بىلەن ئېلىپ بېرىلاتتى. رايونلاردىكى مەكتەپلەر يىللىق ئىمتىھان ئېلىش ئۈچۈن ۋىلايەتتىن، يېتىشمىگەندە رايونلارنىڭ ئۆزىدىن ئىمتىھان ئېلىش كومىسسىيىسى (مۇمەيىيىز) تەشكىل قىلاتتى. ۋىلايەتلىك ئويۇشمىنىڭ 5 — 6 ئىلمىي مۇپەتتىشى (مەكتەپ ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى تەكشۈرگۈچى خادىم) بولۇپ، داۋاملىق ناھىيە ۋە رايونلاردىكى مەكتەپلەرنى ئايلىنىپ، تەكشۈرۈپ ئوقۇتۇش مەزمۇنى، ئۇسۇلى، دەرسلەرنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىشىدا كەمچىلىكلەر كۆرۈلسە ۋاقتىدا تۈزىتەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا ھەر قايسى ناھىيە شۆبە ئويۇشمىلاردا بىر، ئىككىدىن ئىلمىي مۇپەتتىش بار ئىدى.

ئۇيغۇر ئويۇشما خەلقنى ئاقارتىش يولىدا نۇرغۇن

تەدبىرلەرنى كۆردى. ھەر يىلى يازلىق ۋە قىشلىق ئىجتىمائىي تەلىم - تەربىيە ھەركىتىنى يۈرگۈزۈپ كۆپ ساندىكى كىشىلەرنىڭ خەت ساۋاتىنى چىقاردى. ئۇيۇشمىنىڭ ئىقتىسادىي بىلەن ھېيتكا خەلق كلوبىنى بىنا قىلىپ (بۇ كلوب بىنا قىلىنغان چاغدا ھازىرقىدىن بىر قەدەر كەڭرەك ئىدى) كىنو، تىياتىرلار ئارقىلىق خەلقنى تەربىيىلىدى. 40 - يىللاردىن بۇرۇنلا بۇ كلوبتا «غېرىپ - سەنەم»، «پەرھاد - شىرىن»، «رابىيە - سەئىدىن» قاتارلىق داڭلىق ئەسەرلەر سەھنىلەشتۈرۈلۈپ ئوينالغان ئىدى. شۇنداقلا ۋىلايەتلىك ئۇيۇشمىغا قاراشلىق ناھىيەلەرنىڭ ھەممىسىدە ۋە ئوپال، ئاستىن ئاتۇش، سەمەن قاتارلىق رايونلاردا تىياتىرخانىلار بىنا قىلىندى. ۋىلايەتلىك ئۇيۇشما يەنە بىر قانچە قېتىم سازچى يېتىشتۈرۈش كۇرسى ئېچىپ، ناھىيە ۋە رايونلارغا سازچى يېتىشتۈرۈپ بەردى. سازچىلارنى يېتىشتۈرۈش كۇرسىنىڭ مۇئەللىمى سەمەت ئابدۇللا ئىدى.

1937 - يىلى قەشقەردىكى دىۋىزىيە قوماندانى مەھمۇت مۇھىتى (مەھمۇت سىجاڭ) چەتكە چىقىپ كەتكەن، خوتەننى ئىدارە قىلىپ تۇرغان ماخۇسەنمۇ چەتكە چىقىپ كەتكەن ئىدى. ماخۇسەننىڭ قىسىملىرى بىلەن مەھمۇت مۇھىتىنىڭ ئابدۇنىياز باشچىلىقىدىكى قىسىملىرى بىرلىشىپ 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى كېچىلەپ قەشقەرگە بېسىپ كىرگىنىدە، شىڭ شىسەي مەمۇرلىرى قەشقەر ياۋاغ تۈرمىسىدىكى مەھبۇسلاردىن مەمتىلى تەۋپىق، يۇسۇپ زىيادەك مۇنەۋۋەر مائارىپچىلارنى پاجىئەلىك ھالدا ئۆل-

تۆردى. بۇ پاتىپاراقچىلىقتا تەتىل مەزگىلىدە ئىچىلىدىغان
ئىككى ئايلىق مۇئەللىملەر كۇرسىنى ئىچىشقا مۇمكىن بول-
مىدى. شىڭ شىسەي چەتنىڭ ياردىمى بىلەن ئىسيانچىلار-
نى باشقۇرغاندىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايەتلىك مائارىپ
ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭغا ئۇرۇمچىدىن سابىت ئىبراھىم
دېگەن ياشانغان كىشى باشلىقلىققا تەۋەتىلدى. ۋىلايەت-
لىك مائارىپ ئىدارىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن
قەشقەر شەھىرىدىن نوربېشى مەكتەپنى، يېڭىشەھەردىكى
خەنزۇچە مەكتەپنى، بىرەر يىلدىن كېيىن ناھىيە بازارل-
رىدىن بىردىن مەكتەپنى، قەشقەرگە يېقىن قازىرىق يې-
زىسىدىن بىر مەكتەپنى ھۆكۈمەت ھېسابىغا ئۆتكۈزۈۋال-
دى. ئارقىدىن ۋىلايەتلىك ئويۇشمىغا قاراشلىق بەزى
رايونلاردىن مەكتەپ قۇرۇلۇشى، مەكتەپ ئۇسكۇنىلىرى.
بولۇپمۇ ئوقۇتۇش ئىشلىرى ياخشى بولغان بىر-
دىن مەكتەپنى ھۆكۈمەت ھېسابىغا ئۆتكۈزۈۋالدى.
ھۆكۈمەت ھېسابىدىكى مەكتەپلەر شەنلى مەكتەپ، ئۇ-
يۇشما ھېسابىدىكى مەكتەپلەر خۇيلى مەكتەپ دەپ ئاتى-
لاتتى. 1942 - يىلى قەشقەردە تاجىكلار مەكتىپى قۇ-
رۇلۇپ، تاشقورغاندىن 150 نەپەر ئوقۇغۇچى كېلىپ ئو-
قۇدى. مەكتەپنىڭ ئورنى نەزەر باغدىكى ھازىرقى مېيىپلار
ساناتورىيىسىنىڭ ئورنىدا بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ياتاق
ۋە تاماقلىرى مەكتەپتە ئىدى.

مائارىپ ئىدارىسىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن قەشقەر ۋى-
لايەتلىك ئاقارتىش ئويۇشمىسىنىڭ ئىشلىرى تېخىمۇ جان-
لىنىپ كەتتى. 1938 - يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پار-

تېيىسى مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭغا ئەۋەتكەن كوممۇ-
نىستلاردىن لى زىلىڭ (لى يۈنياڭ) (شۇ چاغدا ئۈرۈمچى
1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ مۇدىرى ئىدى) 1939 - يىلى-
نىڭ بېشىدا قەشقەر ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ
مۇئاۋىن باشلىقى بولۇپ كەلدى. لى زىلىڭ قەشقەرگە
كەلگەندىن كېيىن بىرقانچە يىلدىن بېرى مائارىپ باش-
لىقلىقىنى ئۆتەپ كېلىۋاتقان پېشقەدەم مائارىپچى سابىت
ئىبراھىم بىلەن ئوبدان ماسلاشتى. ئۇلارنىڭ رەھبەرلىكىدە
قەشقەر مائارىپىدا يېڭى بىر دەۋر مەيدانغا كەلدى. ۋىلا-
يەتلىك ئۇيۇشمىنىڭ ئاكتىپ پائالىيەتلىرى ئىشەنچلىك
كاپالەتكە ئىگە بولۇش بىلەن خەلق ئاقارتىش يولىدىكى
خىزمەتلەر يەنىمۇ ئىلگىرى سۈرۈلدى. مەكتەپ ۋە مائارىپ
ئورۇنلىرىنىڭ ئىشى نىشانلىق ۋە ئىلمىي ئاساستا سېلى-
نىپ، چوڭ - كىچىك خىزمەتتىن ئىلگىرى پىلان تۈزۈش،
خىزمەتتىن كېيىن خۇلاسە چىقىرىش ئىشلىرى چىڭ تۇ-
تۇلدى. پىلان تۈزۈش ۋە خۇلاسە چىقىرىش ئۇ چاغلار-
دىكى مەكتەپلەردە تېخى ئومۇملاشمىغان ئىدى. ئوقۇتقۇچى-
لارنى بۇ ئىشقا كۆندۈرۈش ئۈچۈن مائارىپ ئىدارىسى
ئۆلكىلىك پىلان ۋە خۇلاسە نۇسخىلىرىنى تاللاپ ياكى
تۈزۈپ چىقىپ، يېتەكلەشكە ئەھمىيەت بەردى. بارا - با-
را بۇ ئىش مەكتەپلەردە دائىملىق ئادەتكە ئايلاندى. ئاۋ-
ۋال شەھەردىكى مەكتەپلەرنى ئاساس قىلىپ، ئوقۇتۇش
خىزمىتىدىن دوكلات قىلىش، مەكتەپلەر ئارا ھەر خىل
مۇسابىقىلەرنى ئۇيۇشتۇرۇش، سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئىلغار
مەكتەپ ۋە ئوقۇتقۇچىلارنى تاللاپ چىقىپ، ئىلھام بېرىش،

ئارقىدا قالغان مەكتەپ ۋە ئوقۇتقۇچىلارغا مۇۋاپىق تەنقىد بېرىش، ھەتتا ئوقۇتۇش خىزمىتىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىغان مۇدىر، ئىلمىي مۇدىر ۋە ئوقۇتقۇچىلارنى يۆتكەۋېتىش، خىزمەتتىن قالدۇرۇش ئىشلىرى چىڭ تۇتۇلغاچقا، مائارىپتا زور ئىلگىرىلەش بارلىققا كەلدى.

رەھبەرلىكنىڭ كۈچىيىشى بىلەن مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا زور ئىلگىرىلەش مەيدانغا كەلدى. لى زىلىڭ ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيىلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى. ئۇ، قىسقا مۇددەتلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش كۇرسلىرىنى ئۈنۈملۈك باشقۇرغاندىن تاشقىرى، شەخسەن ئۆزى شەھەر مەكتەپلىرىنىڭ ۋە يېقىن يېزا مەكتەپلىرىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرىنى يىغىپ، پېداگوگىكا ۋە جۇغراپىيىدىن دەرس ئۆتۈپ بەردى. تىرىشىپ بىلىمىنى ئاشۇرغان ئوقۇتقۇچىلارنىڭ دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈپ باردى. شۇنىڭ بىلەن ھەممە ئوقۇتقۇچىلاردا ئۆز بىلىمىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىدىغان كەيپىيات تۇرغۇزۇلدى. لى زىلىڭ يەنە ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى ۋە ۋىلايەتلىك ئۇيۇشمىدىكى ئىلمىي خادىملار (ئىلمىي مۇپەتتىشلەر) غا پېداگوگىكا، دىئالېكتىكا ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزمدىن لېكسىيە سۆزلەپ بەردى، ئۇلارنى ھەر قايسى بىۋاسىتە رايونلارغا (شۆبە ئۇيۇشمىلارغا) ئەۋەتىپ، ئۇلار ئارقىلىق شۇ جايلاردىكى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ پېداگوگىكا، دىئالېكتىكا ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزمدىن ئۆگىنىشىگە يېتەكچىلىك قىلدى ھەمدە ئۇلاردىن قەرەللىك ھالدا ئىمتىھان ئېلىپ تۇردى.

قەشقەردە ئۇ چاغلاردا ئاپتوموبىل قاتنىشى يوق ئىدى. مەكتەپلەرنى تەكشۈرۈپ تۇرىدىغان مۇپەتتىشلەر ئۈچۈن ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى بىلەن ۋىلايەتلىك ئۇيۇشمىنىڭ 15 — 20 دىن ياخشى ئاتلىرى تەييار تۇراتتى. مۇپەتتىشلەرگە مەلۇم ئىمتىياز بېرىلگەن ئىدى. ئۇلار مەكتەپلەردە بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ، ئەتراپلىق تەكشۈرۈش ئېلىپ باراتتى. بولۇپمۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرس ئۆزلەشتۈرۈش ئەھۋالىنى ئالاھىدە سىناپ، تەكشۈرۈپ كۆرەتتى. بەزىدە رايونلار بويىچە مەكتەپلەرنى سېلىشتۇرۇپ، ئومۇمىي خۇلاسە قىلاتتى. ھەتتا پەۋقۇلئاددە ئەھۋال ئاستىدا، ئوقۇتقۇچى، مەكتەپ مۇدىرلىرىنى يۆتكەپ ياكى ئورنىدىن قالدۇرۇپ، مائارىپ ئىدارىسىغا دوكلات قىلاتتى.

شىڭ شىسەينىڭ قىياپىتى ئاشكارىلانغاندىن كېيىنكى قەشقەر مائارىپى

1942 - يىلى ئەتىياز، گېتلېر سوۋېت ئىتتىپاقى-
نىڭ موسكۋا ۋە ستالىنگراد شەھەرلىرىنى مۇھاسىرە قىل-
دى، جۇڭگونىڭ ياپون باسقۇنچىلىقىغا قارشى ئۇرۇشى
تىركىشىش باسقۇچىدا تۇراتتى. بۇ ۋاقىتتا شىنجاڭ ھۆ-
كۈمدارى شىڭ شىسەينىڭ خەلققە ۋە كوممۇنىستىك پار-
تىيىگە قارشى ئەكسىيەتچىل ئەپتى - بەشىرىسى ئاشكارى-
لانغىنى باشلىدى. جاڭ جېيشىنىڭ خوتۇنى سۇڭ مېلىن ۋە
ۋۇجۇڭشىن شىنجاڭغا كېلىپ، شىڭ شىسەي بىلەن تىل بى-
رىكتۈردى. 1943 - يىل 1 - ئايدا گومىنداڭنىڭ
شىنجاڭ ئۆلكىلىك داگبۇسى قۇرۇلدى. شىڭ شىسەي شۇن-
دىن باشلاپ، شىنجاڭدا خىزمەت ئىشلەۋاتقان جۇڭگو كوم-
مۇنىستلىرىنى ۋە ئىلغار زىيالىلارنى، ياشلارنى قولغا ئې-
لىشقا باشلىدى. 1944 - يىلى 9 - ئايدا شىڭ شىسەي
چۆنچىڭغا كېتىپ، دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق مىنىستىرى
بولدى. جۇشياۋلياڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ
مۇۋەققەت رەئىسى، ئۇنىڭدىن كېيىن ۋۇجۇڭشىن رەئىس

بولدى. شۇ يىلى 11 - ئايدا ئىلى، چۆچەك، ئالتاي 3
ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتلىدى. ئۈرۈمچىدىكى تۇرغۇنلىغان
ئىلغار زىيالىلارنىڭ تۈرمىلەرگە تاشلانغانلىقى قەشقەرگە
ئاڭلىنىپ تۇراتتى. قەشقەردىمۇ بىرمۇنچە زىيالىلار، ئوقۇت-
قۇچىلار قاماقتا، بىرمۇنچىلىرى قاتتىق تەقىپ ئاستىغا ئې-
لىنغانىدى. شەھەر ۋە يېزىلاردىكى باشلانغۇچ مەك-
تەپ ئوقۇتقۇچىلىرى مەجبۇرى ھالدا تۈركۈم - تۈركۈم-
لەپ گومىنداڭ ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىندى، ھەربىر مەك-
تەپتە گومىنداڭ چۇيفىڭبۇسى قۇرۇلدى. گومىنداڭ مەمۇر-
لىرى ئوقۇتقۇچىلاردىن قاتتىق ئەندىشە قىلاتتى. شۇڭا
ئۇلارنى ھەر قەدەمدە تەقىپ قىلىپ تۇراتتى ۋە بىر -
بىرلىرىگە پايلاقچى قىلىپ قوياتتى. گومىنداڭ دائىرىلىرى-
نىڭ بۇ خىل شەرمەندە ھەركەتلىرىدىن يىرگىنگەن تۇر-
غۇن ئوقۇتقۇچىلار خىزمەتتىن كېچىپ، دېھقانچىلىق ۋە
باشقا كەسپلەرگە كىرىشىپ كەتتى. ئىمكانىيەت تاپالىغان-
لىرى شىمالىي شىنجاڭغا كېتىپ قالدى. باشقىچە تۇرمۇش
يولى تاپالمىغانلىرى ئوقۇتقۇچىلىقنى داۋام قىلىۋەردى.
شىنجاڭدا گومىنداڭ ھاكىمىيىتى تۇرغۇزۇلغاندىن كېيىن،
قەشقەردىكى ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى ئەمەلدىن
قالدۇرۇلۇپ، مەكتەپلەر ناھىيىلىك مائارىپ بۆلۈملىرى
تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان بولدى. دەرسلىكلەرنىڭ مەز-
مۇنىغا جىددى ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلۈپ، ئىلغار پەننىي
مەزمۇنلار ئوقۇتۇش پىلانى ۋە دەرسلىكلەردىن چىقىرىپ
تاشلاندى: ئىشخانا، سىنىپ ۋە تاملارغا ئېسىلغان شىڭ
شىسەينىڭ رەسىملىرى، ئۇنىڭ ئالدامچىلىق سىياسىتى

«ئالتە سىياسەت» پۈتۈنلەي ئېلىپ تاشلىنىپ، ئورنىغا جياڭجيېشىنىڭ سۈرىتى ۋە گومىنداڭ پىرقىسىنىڭ بايرىقى، بايراق شەكىللىرى ئورۇنلاشتۇرۇلدى. پەن - تېخنىكىغا دائىر كىتابلار، جۈملىدىن 1937 - ، 1938 - يىللىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدا باستۇرۇپ كېلىنگەن دەرسلىكلەر يىغىۋېلىنىپ، كۆيدۈرۈپ تاشلاندى. كىتاب — ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقى ئىدى. تايقان ئىقتىسادىغا كىتاب سېتىۋېلىپ، كىتاب توپلىغان ئوقۇتقۇچىلار ھەم مەنىۋى بايلىقىدىن ئايرىلدى، ھەم ماددىي جەھەتتىن ئىقتىسادىي زىيانغا ئۇچرىدى. بەزى ئوقۇتقۇچىلار كىتابنى تاپشۇرماستىن ئۆيلىرىگە، مال قوتانلىرىغا كۆمۈپ قويۇپ ساقلىغانىدى. بۇلاردىن بىر قىسمى ئەكسىيەتچى دائىرىلەر تەرىپىدىن سېزىلىپ قېلىپ، قاماققا ئېلىندى. يەنە بىر قىسمى خىزمەتتىن ھەيدەپ چىقىرىلدى.

گومىنداڭنىڭ مائارىپى فاشىستىك ۋە دەللاللىق مائارىپ ئىدى. تۈزۈپ بەرگەن دەرسلىكلەردە ئىتائەتچانلىق ۋە قۇللۇق تەشەببۇس قىلىناتتى. دەرسلىكلەردە ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىلىم سەۋىيىسى، ياش قورامى ھېسابقا ئېلىنمايتتى؛ دەرسلىكلەرنى ئۆلۈك يادلاش تەلەپ قىلىناتتى، بۇنىڭ بىلەن ئاز ۋاقىت بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان قەشقەر مائارىپى تېزدىن ئارقىغا چېكىنىپ كەتتى. باشلانغۇچ مەكتەپتە 4 — 5 يىل ئوقۇپمۇ خەت ساۋاتىنى چىقىرالماي، مەكتەپتىن ساۋاتسىز چىقىپ كېتىدىغانلار كۆپەيدى. بەزى ئوقۇغۇچىلار مەكتەپتە ئۇزۇن تۇرۇۋېرىپ،

يېشى چوڭىيىپ كەتكەنلىكتىن بىر سىنىپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ياش پەرقى بەك چوڭىيىپ كەتتى. ئوقۇغۇچىلار كۈنبويى دەرسخانىدا ئولتۇرۇپ نەپ ئالالمىغانلىقتىن مەكتەپتىن قاچاتتى. كۆپ چاغلاردا ئوقۇتقۇچىلار ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆيىگە بېرىپ چاقىرىپ كېلىش بىلەن ئاۋارە ئىدى.

1943 - يىللارغىچە مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلارغا تەن جازاسى بېرىش ھەر ھالدا چەكلىنىپ كەلگەن ئىدى. بۇ مەزگىلگە كەلگەندە، تەن جازاسى بېرىش ئادەتتىكى ئىشقا ئايلىنىپ قالدى. نەتىجىدە ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇناسىۋىتى يامانلاشتى. ئاتا - ئانىلارنىڭمۇ مەكتەپتىن ئۈمىدى قالمىدى. شۇڭا بىرمۇنچە كىشىلەر باللىرىنى پەننىي مەكتەپلەردىن چىقىرىۋېلىپ، دىنىي مەكتەپلەرگە بەردى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر شەھىرىدە ۋە بەزى يېزىلاردا دىنىي مەكتەپ ۋە پەننىي مەكتەپ دەپ ئىككى خىل مەكتەپ شەكىللەنگەنىدى.

گومىنداڭ دەۋرىدىكى مائارىپ چۈشكۈنلۈكى شۇ ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي چۈشكۈنلۈكنىڭ ئىنكاسى ئىدى. پۇل پاخاللىقى كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلاشتى. 1947 — 1948 - يىللارغا كەلگەندە 6 مىليارد يۈەنلىك قەغەز پۇل تارقىتىلدى. بازار ناھايىتى مۇقىمسىزلىشىپ كەتتى. مال باھاسى ھەپتىلەپ، كۈنلەپ، ھەتتا سائەتلەپ ئۆسۈشكە باشلىدى. مەسىلەن، بىر ئوقۇتقۇچىنىڭ ئايلىق ئىش ھەققىگە چۈشتىن بۇرۇن ئىككى چارەك ئاش كەلسە، چۈشتىن كېيىن ئىككى نان كېلەتتى. بۇنىڭ بىلەن

ئوقۇتقۇچىلار ئىقتىسادىي جەھەتتە قاتمۇ - قات قىيىنچىلىق ۋە ئەندىشىدە ياشاشقا مەجبۇر ئىدى. 1948 - يىلى 12 سىنىپلىق ئاۋات شەنلى مەكتەپتىكى 36 نەپەر ئوقۇتقۇچىنىڭ بىر ئايلىق مائاشىغا نان ئېلىپ تارقىتىپ بېرىلگەندە، ھەر بىر ئوقۇتقۇچىغا 15 تىن نان تەككەن. بۇنىڭدىن پۇل پاخاللىقىنىڭ نەقەدەر ئېغىر ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئادەتتە شەنلى مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ مائاشى خۇيلى مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ مائاشىدىن بىر قەدەر ئۈستۈن تۇراتتى. ئەينى ۋاقىتتا مائاشىغا ئاشلىق بېرىلىدىغان خۇيلى مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ مائاشى، شەنلى مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ مائاشىدىن ياخشىراق بولغاندەك بولدى. ئەمما، ئۇنىڭمۇ ئاپىتى ئۆزى بىلەن بىللە ئىدى. ئىدارىلاردا خىيانەت ۋە پارىخورلۇقنىڭ كۆپىيىشى، خەزمەتلەرنىڭ چۇۋالچاقلىقى، خەلق تۇرمۇشىنىڭ كۈنساناپ قاشاقلىشىپ كېتىشى بىلەن كىشىلەر ئۆشرە - زاكاتلىرىنى ئويۇشمىغا بەرمەيدىغان بولۇۋالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يەرلىك مەمۇرلار ئويۇشمىنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىۋېلىپ، ئويۇشمىنىڭ ئامبارلىرىدىكى ئاشلىقلارنى يېۋالدى. بەزى جايلاردا بەگلەر دىۋان بەگلىكىنى ئىگەللىۋېلىپ، يىغىلغان ئاشلىقنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆزى ئېلىۋېلىپ، ئاز قىسمىنى ئويۇشمىغا تاپشۇردى. شۆبە ئويۇشمىلارنىڭ ئامبىرىدىكى ئاش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ 5 — 6 ئايلىق مائاشىغىلا يېتەتتى. قالغان 6 — 7 ئاي ئوقۇتقۇچىلار مائاشسىز ئىشلەشكە مەجبۇر ئىدى.

خاتىمە

1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازات بولغانلىقى ئېلان قىلىندى.

1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى جاكالاندى. قەشقەردىمۇ تەنتەنىلىك دۆلەت بايرىمى ئۆتكۈزۈلدى. ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار شاد خۇراملىقتا چۆمگەن ھالدا داقا - دۇمباقلار چېلىشىپ، قەشقەر كوچىلىرىدا نامايىش ئۆتكۈزۈپ ئازادلىقنى تەنتەنە قىلىشتى.

شۇ يىلى ئازادلىق ئارمىيە قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا 3 ۋىلايەت مىللىي ئارمىيە ۋەكىللىرىمۇ مۇز داۋان ئارقىلىق قەشقەرگە چۈشتى. ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار قەشقەر خەلقى بىلەن بىرلىكتە ئازادلىق ئارمىيە ۋە مىللىي ئارمىيە ۋەكىللىرىنىڭ ئالدىغا چىقىپ قىزغىن قارشى ئالدى.

ئازادلىقتىن بۇرۇن قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ۋە يەرلىك فېئودال، مۇتەئەسسىپ بايلارنىڭ دەھشەتلىك سىياسىي زۇلۇمى ۋە

ئىقتىسادىي ئېكسپىلاتاتسىيىسى تۈپەيلىدىن ئىنتايىن نامرات تۇرمۇش كەچۈرەتتى. مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرى بەكمۇ قالاق ھالەتتە ئىدى. خەلقىنىڭ 92 پىرسەنتىدىن كۆپرەكى ساۋاتسىز ئىدى. ۋىلايەت بويىچە ئوقۇغۇچى سانى 500 دىن ئاشمايدىغان ئىككى باشلانغۇچ سىنىپلىق مەكتەپ بار ئىدى. 100 دەك ئوقۇغۇچىغا ئىگە بىر كەسپىي مەكتەپ بار ئىدى. باشلانغۇچ مەكتەپ 213 بولۇپ، ئوقۇغۇچىسى ئاران 40 مىڭ ئەتراپىدا ئىدى.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مىللىي سىياسىتى، دۆلەتنىڭ زور كۈچ بىلەن يۆلىشى ۋە ياردەم بېرىشى ئاستىدا، ھازىر قەشقەردە، قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى، قەشقەر مائارىپ ئىنستىتۇتىدىن ئىبارەت 2 ئالىي بىلىم يۇرتى (ئوقۇغۇچىسى 2500 نەپەر) بار، 6 ئوتتۇرا دەرىجىلىك تېخنىكوم (قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن، يەكەن دارىلمۇئەللىمىن، قەشقەر تىببىي تېخنىكوم، قەشقەر يېزا ئىگىلىك تېخنىكوم، قەشقەر مالىيە - سودا مەكتىپى، قەشقەر يېزا ئىگىلىكنى ماشىنىلاشتۇرۇش مەكتىپى) ۋە 1 تېخنىك ئىشچىلار مەكتىپى بار. بۇ تېخنىكوملارنىڭ ئوقۇغۇچىسى 5571 نەپەر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى 78.9 پىرسەنتىنى ئىگەللەيدۇ. 47 تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ، (ئوقۇغۇچىسى 12492 نەپەر. بۇنىڭدىن 74 پىرسەنتىنى ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى ئىگەللەيدۇ) 154 تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ، (ئوقۇغۇچىسى

60102 نەپەر، بۇنىڭ 77.5 پىرسەنتىنى ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى ئىگەللەيدۇ) 1267 باشلانغۇچ مەكتەپ (ئوقۇغۇچىسى 280 مىڭدىن ئارتۇق. بۇنىڭ تەخمىنەن 89.5 پىرسەنتىنى ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى ئىگەللەيدۇ) بار.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە، ئوقۇش يېشىدىكى باللارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 90 پىرسەنتتىن يۇقىرى، باشلانغۇچ مەكتەپتىن تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپكە چىقىش نىسبىتى 70%، تولۇقسىز ئوتتۇرىدىن تولۇق ئوتتۇرىغا چىقىش نىسبىتى 32% بولماقتا.

دېمەك، ئازادلىقتىن بۇرۇنقىغا سېلىشتۇرغاندا، ھازىرقى باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى 7 ھەسسە، ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە ئوتتۇرا دەرىجىلىك تېخنىكۇم ئوقۇغۇچىلىرى 122 ھەسسە ئارتۇق. ئەگەر ئاتالمىش «ئوڭچىلارغا قارشى تۇرۇش»، «يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇش» ھەركەتلىرى، بولۇپمۇ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئېلىپ بېرىلمىغان بولسا، شەك شۈبھىسىزكى مائارىپنىڭ تەرەققىياتى بۇنىڭدىنمۇ تېز، سۈپىتى بۇنىڭدىنمۇ يۇقىرى بولغان بولاتتى. بەختىمىزگە پارتىيىمىز ئاشۇنداق كۈنلەرگە ۋاقتىدا خاتىمە بەردى.

«4 كىشىلىك گۇرۇھ» يوقىتىلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن مائارىپ ساھەسىدىكى ناھەق، يالغان، خاتا ئەنزىلەر تۈزىتىلىپ، ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى ئەسلىگە

كەلتۈرۈلدى ۋە زورايتىلدى. ھەر دەرىجىلىك مەكتەپلەر
جۇشقۇن ھاياتى كۆچكە ئىگە بولدى.

بۈگۈن پارتىيەمىز مائارىپنى 4 تە زامانىۋىلىشىشتىكى
ئەڭ زور ئىش دەپ بىلىپ، ھەقىقى چىڭ تۇتماقتا. بىر
قاتار زور تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، ھەرخىل مائارىپنىڭ
تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرمەكتە. پۈتۈن پارتىيە، پۈتۈن
خەلق مائارىپقا كۆڭۈل بۆلىدىغان جۇشقۇن ۋەزىيەت شە-
كىللەنمەكتە. كەڭ مائارىپ خادىملىرى سىياسى، ئىقتىسا-
دى جەھەتتە ئازادلىققا ئېرىشىپ، دىللىرى يايراپ،
خۇشال خۇراملىققا چۆمۈپ، پارتىيىنىڭ مائارىپ ئىشلىرى
ئۈچۈن جان پىدالىق بىلەن ئىشلىمەكتە.

مىللى مائارىپ، مىللى مەسىلە ئىچىدىكى ئەڭ گەۋ-
دىلىك مەسىلە. مىللى ئىشلارنى گۈللەندۈرۈشتە جەزمەن
مىللى مائارىپ تۇتۇلۇشى كېرەك. مىللى مائارىپ
ياخشى تۇتۇلسا، پارتىيىنىڭ مىللى سىياسىتىنى ھەقىقى،
توغرا ئىزچىللاشتۇرغىلى بولىدۇ. ئەگەر مائارىپ ئىشلىرى
تەرەققى قىلمىسا، مائارىپقا ئەھمىيەت بېرىلمىسە، مەدەنى-
يەت، ئىلىم - پەن جەھەتلەردە تەڭ تەرەققى قىلىش
شارائىتى ۋە ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىنمىسا، ھەرقايسى مىل-
لەتلەرنىڭ ئەمەلىيەتتىكى تەڭلىك، باراۋەرلىكىنى ئىشقا ئا-
شۇرغىلى بولمايدۇ. مىللەتلەرنىڭ ئەمەلىيەتتىكى تەڭلىك،
باراۋەرلىكىنى ھەقىقى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىلغار بول-
غان مىللەتنىڭ ئىلىم - پەن تەرەققىياتىنى تېخىمۇ تېز-
لىتىش بىلەن بىر چاغدا، مەدەنىيەت ۋە مائارىپتا ئارقىدا
قالغان مىللەتنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن بەزى زۆرۈر پەۋ-

قولئاددە شارائىتلارنىمۇ يارىتىپ بېرىش لازىم. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە ھۆكۈمەت يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بۇ جەھەتتە زور خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. قەشقەر مىللىي مائارىپىنىڭ ھازىرقى زور تەرەققىياتىنى ئاشۇ خىزمەتلەردىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقلىرى پارتىيىمىزنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئەۋزەل سوتسىيالىزم تۈزۈمىدە، ئەجداتلارنىڭ ئىلىم - مەرىپەتنى قىزغىن سۆيۈش، ئىلىم - مەرىپەتكە ئىنتىلىش، ئىلىم - مەرىپەت ئۈچۈن بارلىقىنى بېغىشلاشتەك ئېسىل ئىستىلىگە تولۇق ۋارىسلىق قىلىپ، مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈرۈپ، قەشقەرنى ئېلىمىزنىڭ غەربىي چېگرىسىدا قۇدرەت تاپقان، سوتسىيالىستىك بەختىيار يېڭى ماكان قىلىپ قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن تېخىمۇ تىرىشىشلىرى لازىم.

本书利用大量可靠的材料论述了喀什近代教育史，对中国共产党民族政策光辉照耀下走上发展繁荣道路的喀什当代教育做了较详细的介绍

喀什近代及当代教育史（维文）

著者：阿不都热衣木·托呼提

责任编辑：阿不力米提·吾斯曼

责任校对：阿依夏木阿不都吾力

喀什维吾尔文出版社出版

新疆新华书店发行

喀什维吾尔文出版社印刷厂印刷

787×1092毫米 1/32开本 2·375印张

1986年3月第1版1986年6月第1次印刷

印数：1—6000

统一书号：11264—7 定价：0·25元

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: غەيرەت ئابدۇخالىق

نومۇرى: 7 — M11264

باھاسى: 0.25 يۈەن